

Sturm en het stadhuis. Een Duits architectuurdocent corrigeert het werk van Jacob van Campen en Jacob Roman

Thomas H. von der Dunk

Das vornehmste der Rath-Häuser unserer Zeiten ist das Amsterdamsche, zo begon de Duitse architectuurtheoreticus Johann Friedrich Penther (1693-1749) in 1748 de tweede alinea van het hoofdstuk over stadhuisen van zijn *Ausführliche Anleitung zur Bürgerlichen Baukunst*.¹ Dat moet zijn collega Leonhard Christoph Sturm ook gedacht hebben toen hij een halve eeuw eerder Nederland bezocht. Wat hij vervolgens op de Dam onder ogen kreeg beviel hem deels echter minder, en het bleef beslist niet het enige stadhuis hier te lande, waarop hij wat aan te merken had. Verschillende van de grootste bouwmeesters van de Republiek kregen er duchtig van langs, naast Jacob van Campen vanwege dat van Amsterdam waren dat Hendrick de Keyser vanwege dat van Delft, en Jacob Roman vanwege dat van Deventer.

Leonhard Christoph Sturm (1669-1719) (afb.1) zelf is niet als groot architect de geschiedenis ingegaan. Zijn oeuvre is beperkt gebleven, en dat is ongetwijfeld de reden, waarom dat ook voor het aantal studies over hem geldt.² De Noordduitse bouwmeester, bouwkundedocent en architectuurtheoreticus, die van 1694 tot 1702 verbonden was aan de *Ritterakademie* van Wolfenbüttel en vervolgens voor negen jaar aan de universiteit van Frankfurt an der Oder, heeft in zijn leven vrij weinig gebouwd en vooral veel geschreven. Daaraan had hij hoofdzakelijk zijn bekendheid te danken - zij het niet enige geliefdheid, want door gebrek aan tact kreeg hij het in Frankfurt, behalve met tal van collegae, ook al snel over de juiste interpretatie van het Laatste Avondmaal met de plaatselijke predikanten aan de stok. Eenmaal uitte hij zich in een rede dermate onvoorzichtig, dat hij bijna op last van koning Frederik I naar de vesting Spandau afgevoerd dreigde te worden.³

Pas de laatste paar jaar van zijn leven had hij, in 1711 tot *Oberbaudirector* van Mecklenburg-Schwerin benoemd, de gelegenheid te tonen dat hij er in de praktijk ook zélf wat van kon.⁴ Zijn hoofdtaak werd de voltooiing van het nieuwe slot in Neustadt an der Elde, waaraan al in 1619 begonnen was. Voor Sturm bleef hier nog de vormgeving van de façades, met grote trap aan voor- en achterzijde, en de inwendige inrichting over.⁵ Zijn voorstel ter vervolmaking van het slot van Salzdahlum voor zijn vroegere werkgever, de hertog van Braunschweig-Wolfenbüttel, kwam daarentegen niet verder dan papier.⁶ Daarnaast werd voor tal van andere gebouwen zijn raad ingewonnen, zoals reeds eerder, nadat hij tot de

Afb. 1. Portret van Leonhard Christoph Sturm (1669-1719) Anonyme prent, collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Academie voor Wetenschappen in Berlijn was toegetreden, in 1706 zijn oordeel was gevraagd omtrent de statische problemen die bij de bouw van Schlüters scheefgezakte Munttoren waren ontstaan, wat in een drietal eigen torenontwerpen resulteerde.⁷ Onder die bouwwerken, waar hij als adviseur en architect optrad, bevond zich naast een gebouw voor balspe-

Afb. 2. Delft, Stadhuis, voorgevel. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist 1966.

len in Hamburg* ook de inwendige afwerking van de Schelfkirche in Schwerin, wat hem de inspiratie op zou leveren voor een tweetal tractaatjes.⁹

Sturms grootste verdienste was ongetwijfeld de uitgave van het al rond 1659 geschreven manuscript van wijlen zijn uit Breslau afkomstige en sinds 1632 in Leiden woonachtige vakgenoot Nicolaus Goldmann (1611-1665).¹⁰ Diens omvangrijke tractaat, dat in 1696 onder de naam *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* zijn eerste oplage beleefde - er volgden snel daarop nog twee herdrukken - werd daarbij door Sturm rijkelijk van illustraties voorzien.¹¹ De resterende twintig jaar van zijn leven heeft Sturm naar het schijnt hoofdzakelijk gewijd aan het schrijven van een stortvloed van tractaten over allerhande architectonische onderwerpen, alsmede eigenhandige commentaren - compleet met eigen ontwerpen - op een hele reeks van hoofdstukken uit Goldmanns omvangrijke handboek, die als afzonderlijke geschriftjes op de markt werden gebracht.¹²

Sturms reizen naar Nederland

Sturm heeft evenwel niet zijn hele leven achter zijn bureau gezeten. Hij heeft, zoals een goed onderlegd bouwmeester betaamde, ook wat van de wereld gezien. Drie keer zou hij zijn vaderland voor een studiereis verlaten. Het is daarbij voor hem kenmerkend, dat het reisdoel dat hij uitkoos, niet het geijkte Rome was, maar de Republiek, eenmaal in combinatie met Parijs: niet de overdadige Italiaanse barok genoot in eerste instantie zijn belangstelling, maar het wat ingetogener classicisme dat in de Noordelijke Nederlanden en de Franse hoofdstad aan te treffen viel¹³, alsmede de civiele en militaire techniek, die in de zompige delta van de Rijn tot belangwekkender hoogstandjes voerde dan aan de oevers van de Tiber. Hij deed het echter óók omdat, zoals hij het zelf formuleerde, het Nederlandse klimaat meer verwantschap bezat met dat in Duitsland, en de bouwwijze er dus veel meer voor navolging in eigen land geschikt was, en omdat men in Parijs makkelijk

bijeen kon vinden wat men anders aan gene zijde van de Alpen met veel tijdrovend gereis moeizaam bijeen moest zoeken.¹⁴

Vele weken heeft Sturm in totaal in ons land doorgebracht, de eerste twee keer met een soort van studiebeurs van hertog Antoon Ulrik van Braunschweig-Wolfenbüttel.¹⁵ In 1697 verbleef hij er zes weken, in 1699 samen met de Zuidelijke Nederlanden vijf weken, waarna er nog tien weken voor Parijs en omstreken waren uitgetrokken. In 1712 toog hij ten derde male naar de Zeven Provinciën, nu speciaal om windmolens en waterbouwkundige werken te bestuderen, waar hij de voorgaande keren vooral aandacht aan de civiele en militaire architectuur had besteed.¹⁶ Ditmaal ging zijn dertienjarige zoon Georg Christoph Sturm (1698-1763) - later eveneens bouwmeester - met hem mee.¹⁷

Niet dat Sturm over alles evenzeer te spreken was; op veel had hij het nodige aan te merken, en met een soms aan pedanterie grenzende ijver liet hij dat dan ook niet na.¹⁸ Zijn bevindingen legde hij neer in een lijvig foliant, zijn *Architectonische Reiseanmerkungen*, dat in het jaar van zijn dood verscheen. Het heeft evenmin als zijn andere geschriften tot op heden de aandacht gekregen die het verdient, en is alleen meer dan een eeuw geleden door Cornelis Gurlitt aan een eerste globale evaluatie onderworpen.¹⁹ Dat er namelijk een markt voor heeft bestaan, bewijst het feit, dat het nog in 1760 werd herdrukt.²⁰ Na Gurlitt heeft Plantenga indertijd nog in een summier opstel een paar van de meest markante uitspraken van Sturm over Nederlandse gebouwen op een rijtje gezet²¹, terwijl alleen het 'Gelderse' deel van het reisverslag al eens opnieuw vrijwel integraal is gepubliceerd, en recentelijk nader geanalyseerd.²² Daarnaast is Sturms kennis en receptie van de Nederlandse tuinarchitectuur aan een kritisch nader onderzoek onderworpen, tezamen met die van Sturms Saksische collega Christoph Pitzler (1657-1707), die in 1685 op weg naar Parijs en Rome eveneens de Republiek bezocht.²³

Sturms *Reiseanmerkungen* zijn opgezet in de vorm van een serie tussen 4 mei 1716 en 27 februari 1717 vanuit Rostock geschreven brieven aan een anonieme adellijke jongeling die een educatiereis door de Republiek, de Oostenrijkse Nederlanden en Noord-Frankrijk maakt.²⁴ In dit kader passeren tal van twee decennia eerder door Sturm zelf bezochte gebouwen de revue, waarbij de auteur regelmatig zijn tekst met eigenhandige plattegrondjes en opstandtekeningen illustreert. Daaronder treft men soms ook wijzigingsvoorstellingen aan, om het bewuste bouwwerk meer in overeenstemming met de beginselen van het klassieke bouwen te brengen. Van wanneer deze observaties en suggesties precies stammen, wordt daarbij niet meegedeeld; of zij zodoende teruggaan op zijn bezoek van 1697, van 1699, dan wel van 1712, weten wij daarmee evenmin.

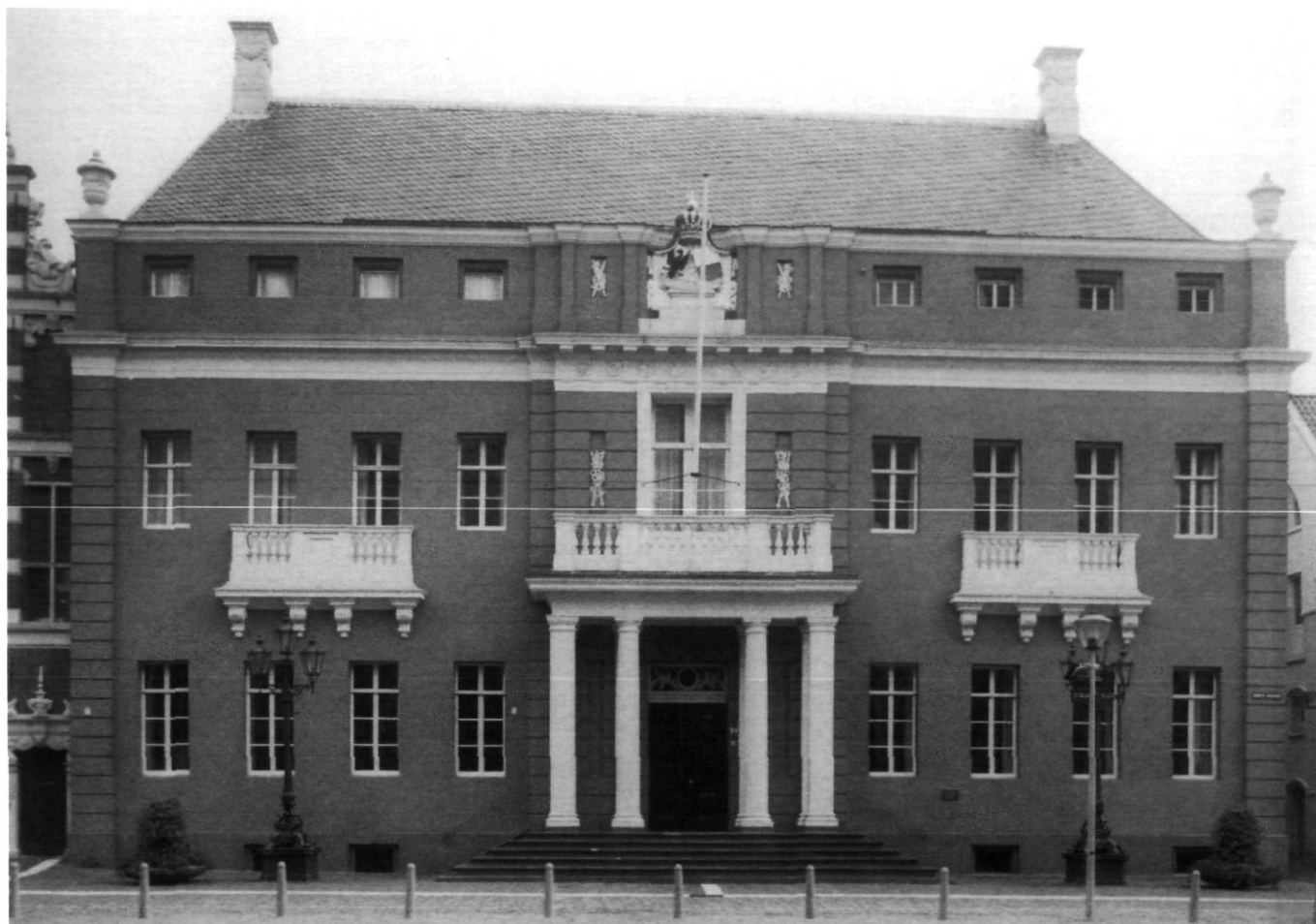
Een hinderlijk probleem was overigens dat de bouwmeester zelf, zoals hij ook herhaaldelijk klaagt, indertijd vrij weinig tijd had gehad, en dientengevolge veel bezienswaardigheden slechts vluchtig en van verre had kunnen bekijken. Voor een langer verblijf had het hem aan de financiële middelen ont-

broken. Dientengevolge waren zijn aantekeningen niet altijd even secuur geweest, zodat bij de uitwerking jaren nadien in tekst en tekening onvermijdelijk de nodige fouten slopen. Bovendien was door de slordigheid van een bediende een hele map met schetsen - waaronder juist veel Nederlandse - verloren gegaan, zodat hij nu soms gedwongen was de aange troffen situatie puur uit zijn herinnering te reconstrueren, aangezien ook zijn rijkvoorzien bibliotheek en prentencollectie hem niet altijd verder konden helpen.²⁵

De route, die Sturm in zijn brieven voor zijn jonge pupil uitstippelt, voerde van Magdeburg over Braunschweig, Hildesheim, Hameln, Herford, Hamm en Wesel naar Kleef, waarna de staatsgrens van de Republiek werd gepasseerd. Van Nijmegen ging het over Arnhem en Zutphen door het IJsseldal naar Deventer, en dan door naar het Loo. Via Amersfoort en de vesting Naarden wordt Amsterdam bereikt, waar Sturms pupil voor iets langere tijd geacht werd verblijf te houden. Na een uitstapje naar Zaandam vanwege de molens wordt de weg zuidwaarts over Utrecht, Gouda, Dordrecht, Geertruidenberg en Breda voortgezet naar Antwerpen en Brussel - op naar Parijs.²⁶ De hofstad, in deze stadhoudersloze jaren overigens van Oranjes verstoken, laat hij nu dus liggen, maar gelukkig is er ook nog een terugweg. Dan zijn, komende van Gent, de steden Rotterdam, Delft, Den Haag, Leiden, Haarlem, Alk-

Afb. 3. Enkhuizen, Stadhuis, voorgevel. Foto auteur.

Afb. 4. Deventer, Stadhuis, voorgevel. Foto auteur.

maar en Hoorn aan de beurt. In Enkhuizen wordt de boot genomen naar Stavoren, en na enige Friese stadjes volgt als laatste Nederlandse halte Groningen.²⁷ Over Bremen, Hamburg en Lübeck komt onze jongeling dan weer thuis.

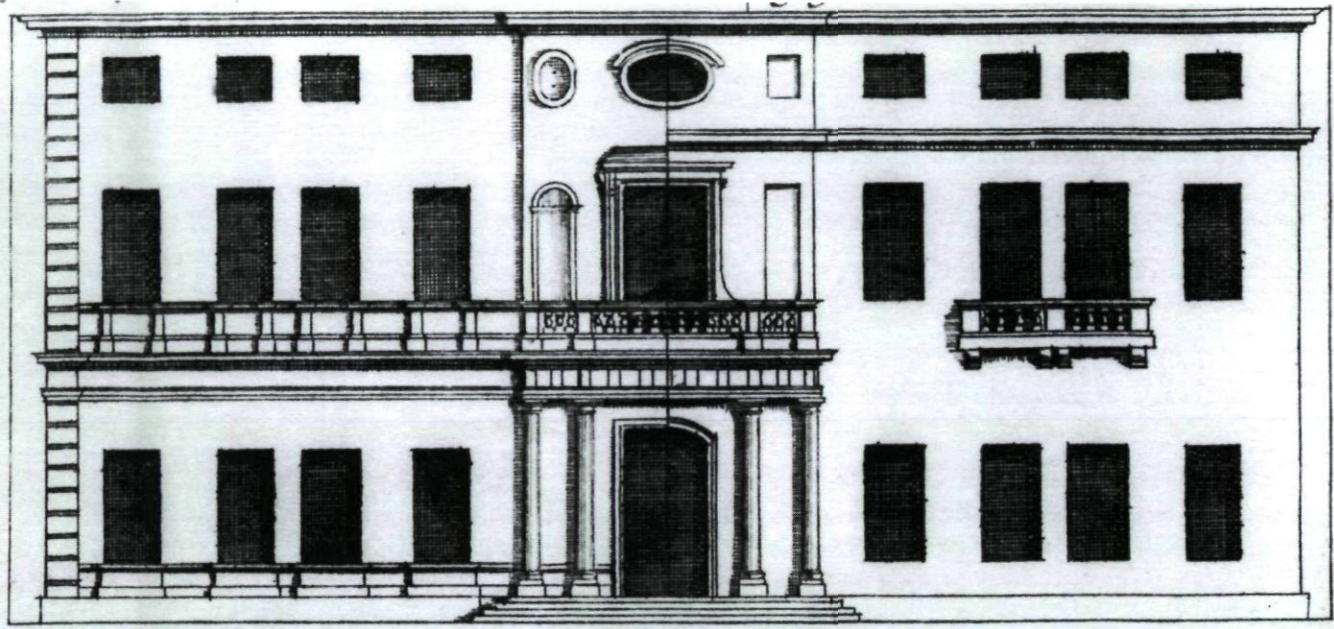
In hoeverre Sturm met zijn routebeschrijving op de adressant vooruitloopt is niet duidelijk - de postillons zullen er vanaf Rostock een kleine week met zijn brieven over gedaan hebben²⁸ - maar aan de datering valt wel enigszins het reistempo af te lezen. Nederland wordt zowel op de heenweg als op de terugweg in ongeveer een maand 'gedaan', waarvan zo'n twee weken in Amsterdam worden doorgebracht - de meeste tijd gaat, begrijpelijk, op aan Parijs.

Sturms rondgang langs stadhuizen in de Republiek

Reeds een snelle blik op Sturms *Architectonische Reiseanmerkungen* leert, dat zijn belangstelling zich voornamelijk beperkt tot de bouwkunst van de laatste honderd jaar. De gothiek, bijvoorbeeld, vermag zijn interesse geenszins te wekken. De beroemde kathedraal van Amiens kan men wat hem betreft, net zo goed overslaan²⁹, en over Utrecht met zijn

nog zo sterk middeleeuwse karakter heet het dienovereenkomstig: *Von sonderlichen Gebäuden oder andern Merkwürdigkeiten vor unsere Profession habe in der Stadt nichts gefunden.*³⁰ Alleen vanwege het uitzicht wordt de Domtoren een vermelding waard geacht. Zelfs het in 1547 in renaissancetrant opgetrokken gedeelte van het Stadhuis, dat thans als één van de meest belangrijke voortbrengselen van profane bouwkunst uit het Nederland uit deze jaren geldt, kon hem maar matig bekoren; het was *in etwas architectonisch gebauet / doch ist es nichts besonders.*³¹ Het mag de Utrechtse slechts tot troost strekken, dat andere steden er nog slechter afkwamen. Zo wenste Sturm aan het befaamde Stadhuis van Antwerpen (1561-'65) helemaal geen woord vuil te maken; *Von Civil-Gebäuden*, zo doet onze auteur de hele profane bouwkunst van de Scheldestad in één zin af, *habe nichts sonderliches angetroffen.*³²

Het Utrechtse is niet het enige stadhuis dat de Duitse architect in de Republiek te zien heeft gekregen. Stadhuizen namen immers al sinds de late(re) middeleeuwen een prominente plaats in het stadsbeeld van de Nederlandse steden in, en juist in de zeventiende eeuw waren er nog de nodige bijge-

Afb. 5. Deventer, Stadhuis, voorgevel. Reconstructie (rechterhelft) en wijzigingsvoorstel (linkerhelft) van Sturm, uit zijn *Architectonische Reiseanmerkungen* (Augsburg 1719), Tab.A, fig.4.

komen die geen geïnteresseerd bezoeker kunnen zijn ontgaan. Het kan dan ook niet verbazen, dat wij in de *Architectonische Reiseanmerkungen* nog eens vier andere vermeld vinden: dat van Delft, in 1618-'20 door Hendrick de Keyser na brand aan de voet van het gespaard gebleven belfort nieuwgebouwd; dat van Deventer, in 1693-'94 door Jacob Roman bij een ingrijpende verbouwing van een nieuwe façade voorzien; dat van Enkhuizen, in 1686-'88 door Steven Vennecool opgetrokken; en natuurlijk het hoofdwerk van Jacob van Campen, het tussen 1648 en 1665 verrezen Stadhuis van Amsterdam.

Andere raadhuizen komen niet aan bod, ofschoon de zeventiende eeuw zeker nog meer belangwekkende exemplaren had opgeleverd, zoals in Maastricht (1659-'64) en 's-Hertogenbosch (1670-'79). Zij lagen echter totaal niet op de route, en kwamen dus in de *Architectonische Reiseanmerkungen* niet voor. Toch is die afwezigheid van andere stadhuisen in Sturms brieven ook verklaarbaar, waar het de meeste Hollandse steden betreft: die van Gouda, Haarlem en Alkmaar waren nog gothisch, die van Den Haag en Leiden in speelse renaissancevormen opgetrokken, een bouwtrant die in de negentiende eeuw als 'Oudhollands' bekend zou komen te staan en waarmee Sturm evenmin erg veel ophad. Ook de raadhuizen in de Friese stadjes Franeker en Bolsward waren voor Sturm vermoedelijk inmiddels al te ouderwets om er nog een woord aan te wijden.³³ Middelharnis en Vlaardingingen, met in 1639 respectievelijk 1650 opgetrokken raadhuizen, ontbraken in het door Sturm opgestelde reisprogramma. Aldus bleven slechts de genoemde vier voor inspectie door zijn pupil over.

Over de Stadhuisen van Delft en Enkhuizen is de auteur daar-

bij nagenoeg even kort als over Utrecht. Over Delft (afb.2) heet het: *Die Architectur daran ist recht wunderlich aus Gothischer und moderner Art gemänget / fällt doch ziemlich anmuthig in die Augen / wozu etwas contribuiret / weil viel Verguldung daran ist.*³⁴ Fleurig klatergoud maakt kennelijk ook in Sturms ogen een bont geschakeerd mengelmoes nog acceptabel. Dat het op rekening van de Amsterdamse stadssteenhouwer Hendrick de Keyser (1565-1621) kwam wist hij, zoals even verderop uit zijn misprijzende beschrijving van diens grafmonument voor Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk aldaar blijkt.³⁵

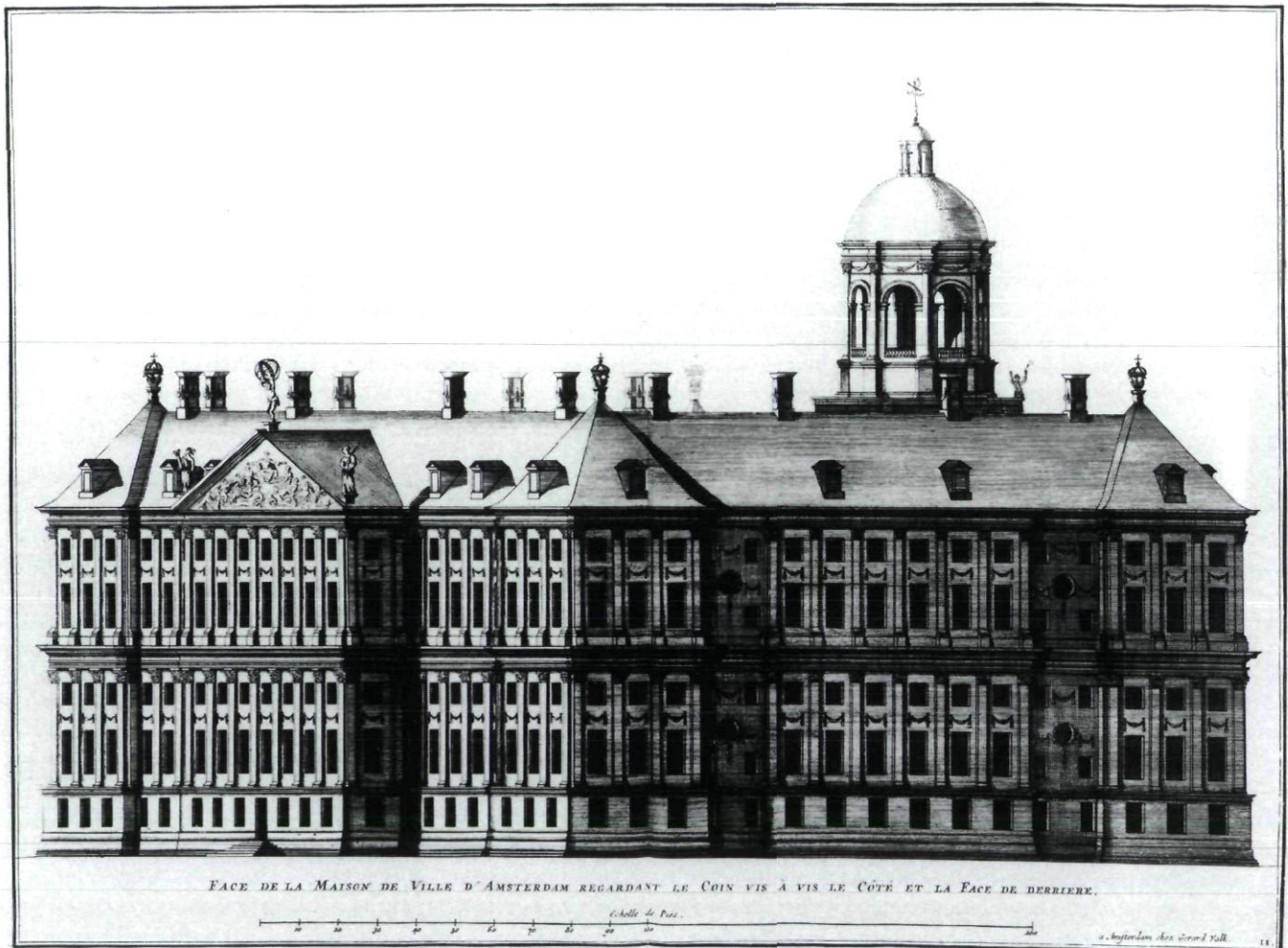
Het is aannemelijk, dat Sturm met zijn *recht wunderlich aus Gothischer und moderner Art gemänget* daarbij niet zozeer doelt op de oude gothische toren, die bij de nieuwbouw van De Keyser gehandhaafd bleef, als wel op de opbouw van De Keyzers voorgevel zelf, waarvan het kleinschalige en rijkgedetailleerde karakter - zoals dat in de ingangspartij met zijn opeenstapeling van minuscule zuiltjes tot uitdrukking komt - onvoldoende aan de behoefte aan groots gebaar bij onze liever in kolossale ordes denkende adept van de vorstelijke Duitse barok tegemoet kwam. Inzake de laatste rustplaats van de Zwijger in de tegenoverliggende kerk heet het namelijk: *Es sind aber die Säulen zu häuffig / und zu klein / und machen diesem kostbaren Monument ein schlechtes Ansehen / an welchem sonst die Kostbarkeit und die künstliche Arbeit nicht gespahret sind.*³⁶

Veel meer zou Sturm dan ook het stadhuis van Enkhuizen van Steven Vennecool (1657-1719) (afb.3) de zoon van Jacob Vennecool, de medewerker van Jacob van Campen die van diens Amsterdamse Stadhuis een prentenatlas verzorgde³⁷

- aangesproken moeten hebben, met zijn statige gevel, die niet door een overmaat aan kleinschalige details werd 'ontsied'. Over stad en stadhuis meldde Sturm echter slechts kort: *In dieser Stadt hab ich ein artig neues Rathhauß von Quadersteinen von gar simpler Architektur gesehen / so ich abgezeichnet / und untadelhaffter als das zu Deventer befanden. Ich habe aber nichts mehr davon im Gedächtnuß*³⁸ - de tekening was kennelijk door toedoen van de al genoemde die naar verloren gegaan. Een paar jaar voor de uitgave van de *Reiseanmerkungen* bleek het raadhuis evenwel toch zoveel indruk op Sturm gemaakt te hebben, dat hij het in een van zijn aparte Goldmanncommentaren opvoerde als een gebouw dat *ob es schon nichts Prächtiges an sich hat / doch gar Regular und fein angegeben ist*; indien het aan een ruim plein zou komen te liggen, zou het nog veel aan aanzien kunnen winnen.³⁹

Vennecoools schepping zou in 1715 in Leeuwarden door stadsbouwmeester Claes Bockes Balck in vereenvoudigde

vorm worden nagevolgd en was dus net gereed, toen Sturms pupil daar voorbij kwam.⁴⁰ Sturm zélf had het daarom in zijn tijd uiteraard nog niet kunnen aanschouwen, en dienovereenkomstig vinden we het evenmin in zijn beschrijving van de stad vermeld.⁴¹ De gelijkenis moet zijn adressant zeker zijn opgevallen, ook al was de voorgevel in de Leeuwarder variant niet met zandsteen maar met baksteen bekleed en geen zeven maar negen traveeën breed. Voor het overige treffen we evenwel dezelfde kubusvormige hoofdpzet aan, dezelfde drie bouwlagen met rechthoekige vensters op de begane grond en eerste verdieping onder vierkante op de tweede, dezelfde slechts zeer weinig vooruitspringende middenrisaliet met in geprononceerde omlijsting gevat hoofdportaal en middenvenster, hetzelfde schilddak met de twee kloekke hoekschoorstenen, en hetzelfde achtkante houten koepeltorentje in het midden. Alleen is de gesloten balustrade met vazen en beelden van Enkhuizen in Leeuwarden vervangen door een driehoekig, rijk met sculptuur gevuld fronton. Slechts voor de stadhuizen van Deventer en Amsterdam wordt

Afb. 6. Amsterdam, Stadhuis achtergevel en linkerzijgevel. Uit: *Architecture, peinture et sculpture de la Maison de Ville d'Amsterdam* (Amsterdam 1719), pl.II.

in Sturms reisbrievenboek aanmerkelijk meer plaats ingeruimd. Bovendien heeft hij er het nodige op aan te merken, en komt hij in beide gevallen met voorstellen ter verbetering. Deze bieden een interessant inzicht in de smaak van Sturm, vooral waar het staatsie en representatie betreft, in welk opzicht de beide bouwwerken als beoogde bolwerken van burgerlijke trots in zijn ogen niet geheel voldoen.⁴² Het feit, dat zich onder Sturms vele Goldmanncommentaren ook een tractaatje bevindt dat aan de bouw van stadhuisen gewijd is, geeft de mogelijkheid om na te gaan, hoe in zijn ogen een deugdelijk representatief en statig stadhuis er dan wél behoorde uit te zien. Sturms in 1718 te Augsburg verschenen *Vollständige Anweisung Regierungs- Land- und Rath-Häuser, wie auch Kauff-Häuser und Börsen starck, bequem und zierlich anzugeben* biedt zo belangwekkend theoretisch vergelijkingsmateriaal, want in politieke pretenties doen zijn creaties niet onder voor het stadhuis van Van Campen.

Alleen bestond er voor Sturm weinig hoop, om er ooit veel van gerealiseerd te zullen zien. Het punt is namelijk, dat Sturms ontwerpen weliswaar in vormgeving een onmiskenbaar Duits karakter droegen, maar tegelijk in formaat nauwelijks meer op Duitsland toepasselijk waren. Dat was een gevolg van het feit dat het daartoe in de meeste vervallen Rijkssteden inmiddels aan een voldoende zelfbewuste én kapitaalkrachtige burgerij ontbrak, terwijl in de opkomende vorstelijke residentiesteden een dergelijk vertoon van burgerlijke eigendunk voor de desbetreffende adellijke heerser een ontoelaatbaar affront zou betekenen.

Sturms kritiek op het stadhuis van Deventer

Ook in Deventer bezoekt Sturm het statige Stadhuis (afb.4): een attractie die ook bij andere touristen in deze jaren gewoonlijk op het program stond, en vol lof vermeld werd.⁴³ Inderdaad was het het enige eigentijdse gebouw in Deventer van bovenlocaal belang. Sturm zegt er het volgende over:

Das Rath-Haus ist ein neu regulares Gebäude / welches ich aber inwendig nicht besehen / weil ich gar frühe Morgens in die Stadt gekommen / und wenig Stunden hernach wiederum heraus gereiset bin. Es ist gantz von gehauenen Quadersteinen aber meistens gantz glatt / ohne architectonische Zierrathen gebauet. Allein vor der Thüre stehet eine Vorlaube mit vier Dorischen Säulen / und so viel Wand-Pfeilern dahinter / zu der man über etliche Stufen hinauf steigt / welche einen Balcon trägt. Die Austheilung selbiger Ordnung ist gantz correct, aber / wie man noch nicht lange in andern Säulen-Weiten solche Ordnung correct anzubringen gelernet / nach der alten Austheilung / daß die mittlere Säulen-Weite 15. und die beyde neben stehende jede 5. Modul hält. Über dem Balcon stehet eine Thüre / welche ihr völliges Gesimse hat / und darüber noch ein rundes Fenster mit Einfassung / und einem Gieblichen / und dieses alles formiret zusammen ein kleines Risalit. Zu beyden Seiten hat das Gebäude in zwey Geschossen acht grosse Fenster ohne Einfassung / nur vor die mittlern zwey / oben ist ein enger / auf Kragsteinen liegender

*Balcon hergezogen. Über diesen beyden Geschossen regieret ein glatter Crantz ohne Sparren-Köpffe / Zahnschnitte / und dergleichen gantz umher / darüber aber ist noch ein niedrig Geschoß mit halb Fenstern / welches / wiederum seinen Simß hat.*⁴⁴

Het Deventer Stadhuis was nog maar kort voor Sturms bezoek, namelijk in 1693-'94, naar ontwerp van stadhouderlijk architect Jacob Roman (1640-1716)⁴⁵ van een nieuwe voorgevel voorzien, waarbij de op de late Middeleeuwen teruggaande complexe bouwkundige structuur nagenoeg ongewijzigd bleef.⁴⁶ Dat onze Duitse bezoeker het in zijn brief als een *neu regulares Gebäude* omschrijft, en dus de beperktheid van Romans ingreep, die slechts voor oorspronkelijk afzonderlijke gebouwen een gemeenschappelijke façade plakte, over het hoofd ziet, wordt weliswaar verontschuldigd met de opmerking dat hij wegens tijdgebrek niet binnen is geweest, maar al één snelle blik door de voordeur had hem enige illusies omtrent *neue regulare Gebäude* kunnen ontnemen.

Sturm heeft zich zo in zijn bespreking tot de voorgevel beperkt, zelfs de in 1662 door Philips Vingboons (1607-1678) met kolossale Toscaanse pilasterstellingen gedecoreerde rechterzijgevel aan de Polstraat blijft onvermeld.⁴⁷ Daar staat tegenover dat hij niet slechts uitvoerig op de façade ingaat, maar zelfs een eigenhandige opstandtekening toevoegt (afb.5). Alleen klopt die tekening niet erg, en daarmee ook de beschrijving. Terecht merkt Sturm voor het land der bakstenen als bijzonderheid op, dat de voorgevel geheel uit gehouwen natuursteenblokken opgetrokken is.⁴⁸ Ook de soberheid - *ohne architectonische Zierrathen* - memoreert onze bouwmeester, speciaal het feit dat de vensters zonder enige omkadering 'naakt' in de wand zijn gezet. Zoals ook de koppeling van de middelste twee ramen in de zijgedeelten van de gevels door balkons, die in Nederland verder niet voorkomt en vermoedelijk op Rubens' *Palazzi di Genova* teruggaat⁴⁹, zijn aandacht trokken.

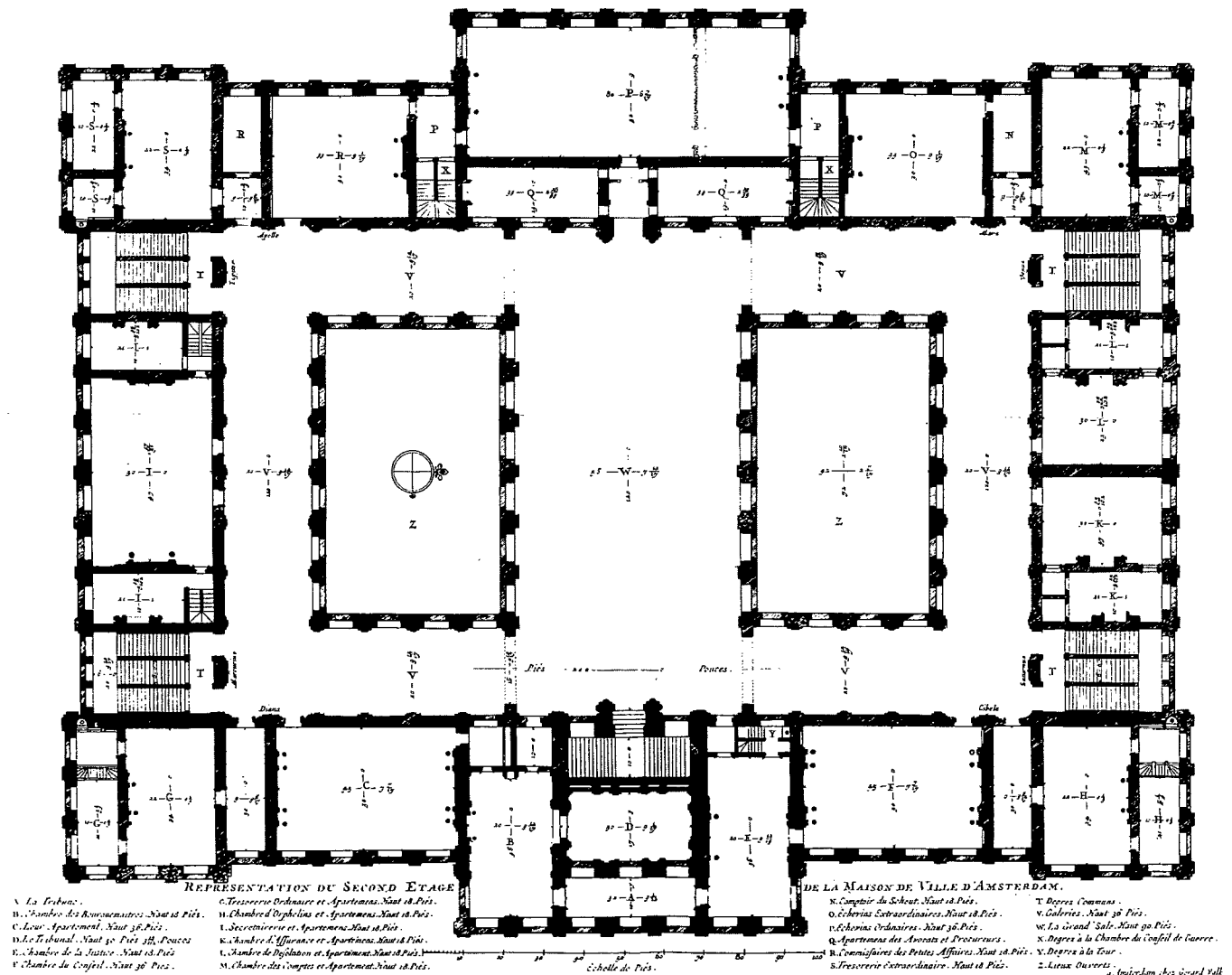
Wat Sturm intussen het meest bevalt, is de loggia van vier Dorische zuilen, met vier pilasters erachter en een balkon erop. Sturm heeft haar maatverhoudingen zorgvuldig bestudeerd, en zijn prent getuigt daarvan: net als in de werkelijkheid telt de balkonborstwering elf balusters in het middenvlak, drie ter weerszijden. Dat Sturm intussen de buitenste vierkante pijlers van de portiek voor ronde zuilen aanziet, is dan alleen wat minder correct.

Weergegeven is in Fig.4 van Tab. A van zijn boek overigens slechts de rechterhelft, maar waar de linkerhelft daarvan het exacte spiegelbeeld vormt, is dat voldoende. Vergelijking met de overeindstaande voorgevel van Roman leert dan ondermeer het volgende: Sturm heeft ten onrechte de middelste twee, door een balkon verbonden, vensters veel dichter opéén geplaatst; in de realiteit zijn de muurdammen namelijk van gelijke breedte. Heeft de Duitser hier misschien onbewust zijn behoefte aan accentuering, die met de meer monotone regelmaat van Romans schepping minder uit de voeten kon, parten gespeeld?

Andere afwijkingen - nog afgezien van het achterwege blijven van schilddak en hoekvazen - zijn niet minder fors. Sturm is de geblokte hoeklisenen en de rustica van de middenrisaliet vergeten. Bovendien heeft hij het inzwenkende bovenstuk van de middenpartij met het stadswapen, dat nu juist voor Romans creatie zo karakteristiek was en de stadhouderlijk architect samen met de geblokte hoeklisenen en de siervazen aan enige decennia eerder door Adriaan Dortsman (1635/'36-1682) in Amsterdam opgetrokken stadspaleizen ontleend had⁵⁰, door een in een kale wand geplaatst venster in de vorm van een liggende ovaal vervangen. Ook zijn de lege rechthoekige spaarvelden ter weerszijden van het grote centrale venster van de tweede geleding in de middenrisaliet te breed genomen. Het hoofdportaal wordt in werkelijkheid niet door een segmentvormige boog, maar met een rechte dorpel

afgesloten; van het eerste is van Roman ook helemaal geen voorbeeld bekend. Het triglyphen-en-metopenfries van de middenrisaliet is geheel ten onrechte van de eerste verdieping naar de begane grond verplaatst. En de keldervensters laat Sturm geheel weg.

Over de foute weergave van de proporties zullen we tenslotte maar zwijgen; dat de omtrekken van de voorgevel van Roman vanaf de bovenrand van het basement precies met twee naast elkaar geplaatste vierkanten overeenkomen, is de Duitse bouwmeester, elders altijd ijverig met de meetlat in de weer, kennelijk niet opgevallen. Op zijn afbeelding is het gebouw althans licht in de lengte uitgerekt.⁵¹ Daarmee is het Deventer Stadhuis in enigszins gemutileerde vorm in de *Architectonische Reise-Anmerckungen* terecht gekomen.

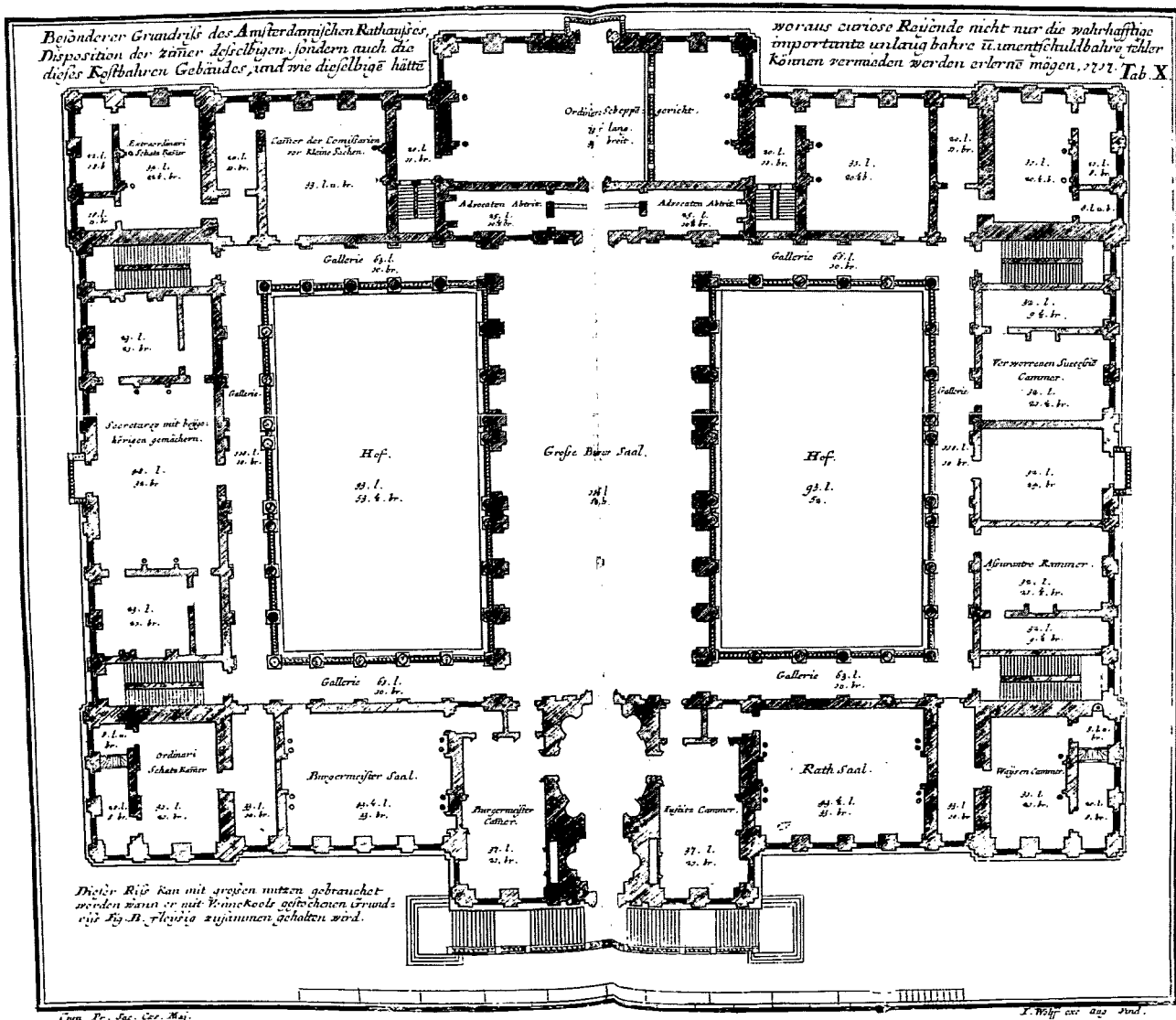
Afb. 7. Amsterdam, Stadhuis, plattegrond. Uit: *Architecture, peinture et sculpture de la Maison de Ville d'Amsterdam* (Amsterdam 1719), pl. VII.

Dit kan beter, vond ook Sturm, en hij heeft derhalve pen en papier gegrepen om een redelijk alternatief voor de zojuist eigenhandig door hem verminkte voorgevel te vervaardigen,

*da der Baumeister ohne Zweifel besser gethan hätte / wenn er das Dorische Gebäcke unten über dem ersten Geschoß hätte umher lauffen lassen / und das halbe mit dem gantzen Geschoß unter dem zweyten Simß / in eines verfasst hätte. Die Bogen-Thüre wurde ich auch lieber viereckicht gemacht / und an statt der viereckichten nichts bedeutenden seichten Blinden in den zwey obern Geschossen / lieber rechte Bilder-Blinden formiret haben / wenn man schon die Kosten nicht hätte daran wenden / und Bilder hinein setzen wollen.*⁵²

Op de door de auteur meegegeven prent neemt dat voorstel

de linkerhelft in beslag, als tegenhanger van de zojuist geëvalueerde rechterhelft. De verschillen tussen Sturm en Roman-volgens-Sturm treden zo duidelijk aan het licht. Zo is het segmentboogvormige portaal, dat Sturm even eerder ten onrechte in de Stadhuisgevel geïntroduceerd had, direct weer door een rechthoekig vervangen; Sturm is het in deze kennelijk geheel met Roman eens, alleen komen zijn lezers dat zo niet te weten. De geblokte hoeklisenen keren eveneens plots terug; ook hier heeft Sturm zijn eigen aftekening in de trant van Roman verbeterd, want zonder is inderdaad wat kaal. Het was een vorm van accentuering van de uiteinden van de gevel die ook toen weliswaar niet meer geheel nieuw was, maar wel kenmerkend zou worden voor de zogeheten *Strakke Stijl* van het laatste kwart van de eeuw, en ook in Vennecools iets oudere Stadhuis van Enkhuzen, dat Sturm zoveel *untadelhaf-*

Afb. 8. Amsterdam, Stadhuis, plattegrond. Reconstructie met wijzigingsvoorstel voor de ingang van Sturm, uit diens *Architectonische Reiseanmerkungen* (Augsburg 1719).

ter voorkwam, niet ontbrak.

Sturm heeft in zijn voorstel voor Deventer de grote vensters niet gewijzigd en dus zonder omkadering gelaten. Deze karakteristiek van Romans schepping - scherp gesneden vensters als donkere gaten in de gevel - die deze met het Stadhuis van Enkhuisen gemeen heeft, werd gerespecteerd. Ook heeft Sturm geen pilasters of dergelijke zaken geïntroduceerd; dit 'beginsel' van de *Strakke Stijl*, dat andermaal voor Enhuizen opvallend was, wordt aangehouden.⁵³ Het had echter gezien zijn uit eigen ontwerpen naar voren komende voorkeur wel voor de hand gelegen. Toen hij even later, in 1718, een tractaat over de bouw van stadhuisen schreef, werden de façades van beide daarin afgebeelde, door hemzelf ontworpen exemplaren consequent met een kolossale pilasterorde geleed⁵⁴, en in zijn begeleidende commentaar merkte hij op: *billig soll man die Rathhäuser als ansehnliche Public-Gebäude mit Ordnungen so wohl aussen, als in dem Haupt-Saal zien, wie es hergegen eine gute Ordnung wäre, wenn keinem Privato gestattet würde aussen an seinem Hause Ordnungen anzubringen, ohne höchstens an einem Portal vor der Hauß-Thüre.*⁵⁵

Verder evenwel grijpt Sturm fors in. De z.i. zinledige recht-hoekige spaarvelden op de eerste etage van de middenrisaliet worden door halfronde rondboognissen vervangen. Parallel daaraan wijkt ook het vierkante veld in de attiek voor een soortgelijk rond. De belangrijkste ingreep evenwel vormt de verwijdering van de zware kroonlijst boven de eerste verdieping: een geleidingselement waarvan ondermeer in het werk van de Amsterdamse bouwmeester Elias Bouman (1636-1686) enkele oudere voorbeelden bestaan.⁵⁶ Wat Sturm hier op tegen had, vertelt hij overigens niet. Het is opmerkelijk dat hij een gelijke combinatie van twee hoofdverdiepingen, afsluitende zware kroonlijst en attiek met vensters daarboven vervolgens wel in een eigen stadhuisproject hanteert.⁵⁷

Waren zulke geprononceerde lijsten halverwege de gevel in Nederland al minder gebruikelijk, nog minder gold dat voor een Deventer gevelindeling in de trant van de ingreep van Sturm. Want daarvoor in de plaats creëerde onze auteur, gelijk hij in een eigen ontwerp voor een beurs zou doen⁵⁸, een doorlopend soort blind balkon onder alle vensters van de eerste verdieping langs, op dezelfde hoogte als de centrale loggia, waardoor de gevel nu niet vlak onder de bovenrand, maar op tweevijfde van de totale hoogte in tweeën gedeeld wordt. Ook bij de begane grond is aan het vrijzwevende karakter van de relatief kleine vensters op verwante wijze een einde gemaakt. Met dit hoofdaspect van de *Strakke Stijl* had hij duidelijk weinig op.

Sturms kritiek op het stadhuis van Amsterdam

Het is hier uiteraard niet nodig de ontwerp- en bouwgeschiedenis van het Amsterdamse Stadhuis (1648-'65) nader uit de doeken te doen; dat is elders afdoende gebeurd, zoals wij nu ook eindelijk over een goed overzicht van het oeuvre van zijn schepper, de uit Haarlem afkomstige schilder-bouwmeester Jacob van Campen (1596-1657) beschikken.⁵⁹ Sturm trof

diens opus magnum reeds in nagenoeg voltooide staat aan, en om die reden zal in het navolgende aan de alternatieve projecten, die door Philip Vingboons en anderen in de jaren voorafgaand aan 1648 waren vervaardigd, slechts aandacht worden besteed voor zo verre zij elementen bevatten die in de ogen van Sturm mogelijk beter hadden voldaan.

Sturms kritiek zou zich vooral richten op de middenrisaliet (afb.2 volgend opstel), waarin Van Campen achter een lage arcade van zeven gelijke bogen op de begane grond de vierschaar had ondergebracht, welke diende om doodsvoornissen uit te spreken.⁶⁰ Die vierschaar opende zich op zijn beurt ook weer met door bronzen hekken afgesloten bogen naar de galerij aan de Dam, conform de traditie dat dergelijke ruimten van het hoogste gerecht een openbaar karakter bezaten: vanuit die publieke galerij kon iedereen van de rechtspraak getuige zijn.⁶¹ Ter weerszijden van de vierschaar, die slechts de breedte van de drie middelste bogen in beslag nam, bevond zich elk een doorgang, die naar de achter de vierschaar in het halfduister gelegen trap voerde, over welke men in de Burgerzaal uitkwam.⁶² Boven deze doorgangen bevond zich links de burgemeesterskamer en rechts de justitiekamer, terwijl de vierschaar tussen beide zich naar boven toe zelfs tot in de tweede verdieping uitstreekte.

Het was deze zo dominante vierschaar, waarop Sturm vooral zijn pijlen richtte, omdat zij een door Sturm noodzakelijk geachte grote staatsietrap in de weg stond. Daarnaast wist hij nog een viertal andere mankementen op te sommen: de Burgerzaal was te duister, de binnenhoven waren te sober, de kleine vensters van de trappenhuizen verstoorden de regelmaat van de gevels (afb.6), en de pijlers van de Burgerzaal waren slecht gevoegd. Maar laten wij onze Duitse architectuurdocent daartoe eerst zelf aan het woord:

Das Stadt-Hauß zu Amsterdamm ist unstreitig das herrlichste Rath-Hauß in der Welt / so wohl als die St.Peters-Kirche / die prächtigste Kirche in derselbigen ist / und der Bau-Meister derselben ist ein Mann von hohen Geiste gewesen. Dem ungeachtet sind notable Fehler daran. Der von jedermann / so es sihet getadelt gar zu grosse Fehler ist weit und breit bekannt / daß es keine geschickte und proportionirte Haupt-Thür hat / das Geheimnuß aber / daß man darinnen sehen will / daß die sieben Bögen / durch die man vornen hinein kommt / durch welche doch alle durch die innere einige Thür auff den Rath-Saal kommen können / die sieben vereinigte Provintzien bedeuten solten / die noch einmal alle würden durch Amsterdamm regieret werden/ ist gar zu abgeschmacket / daß sich nicht nur der Architect hätte schämen müssen / es vorzubringen / sondern noch mehr die damahlige Regenten der Stadt Amsterdamm es anzunehmen. Es wird auch dadurch refutiret / weil nicht sieben Bogen / sondern neun sind.⁶³ Und noch absurder wäre er gewesen / wann man umb eines solchen Geheimnusses wegen / welches man auff unterschiedliche Arten hätte anders und vernünftiger anbringen können / hätte einen Haupt-Mißstand an ein so kostbares Gebäude machen wollen. Also bleibt dieses vor einen sehr grossen Fehler außgemachet. Hernach ist es gewiß auch ein

Fehler / daß der grosse Burger-Saal so finster ist: welches bloß die grosse Breite der Gallerien verursacht / welche ohne alle Noth so groß genommen worden. Drittens / daß die beyden Höfe so gar schlecht sind / darein doch die größte Mänge Volcks auff den prächtigsten Theilen deß Gebäudes dem Saal und den Gallerien siehet / kan auch mit keiner soliden Ursache entschuldigt werden.

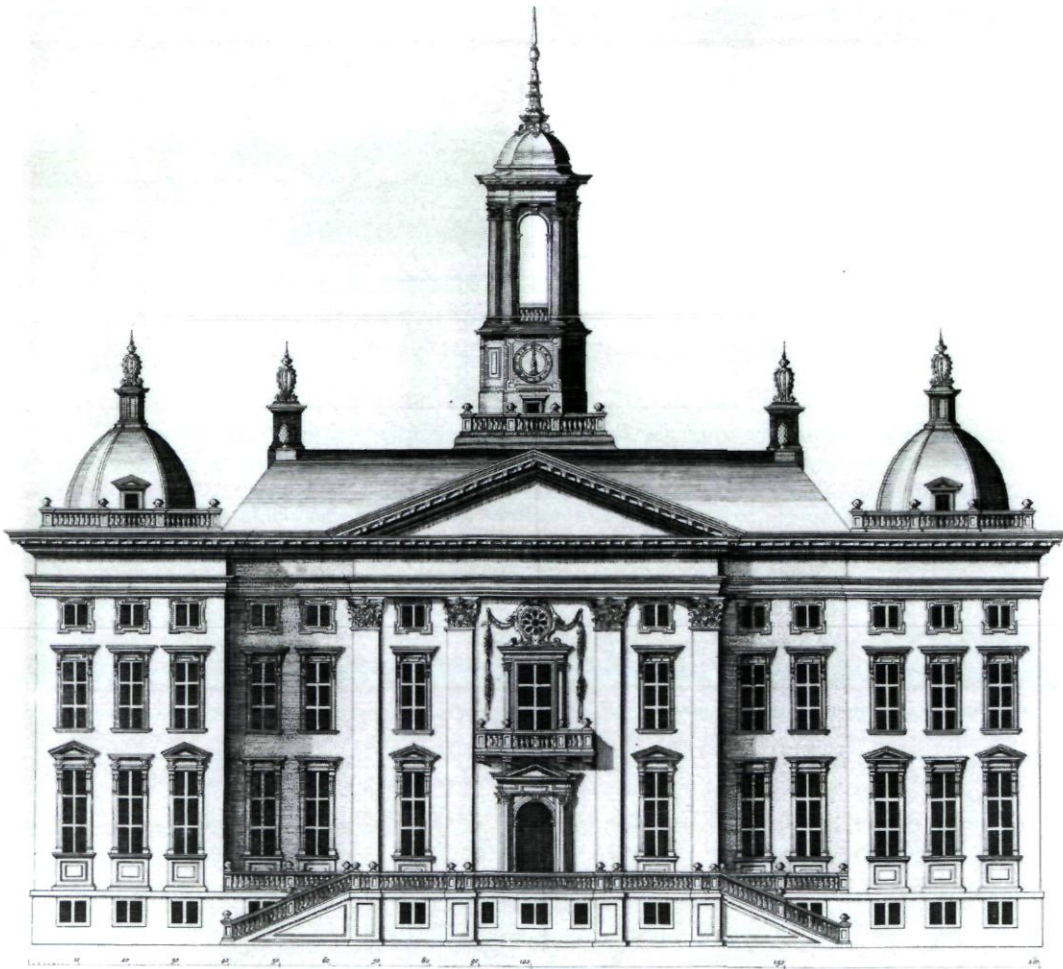
Hierzu könnten mit Fug / wiewohl als ein kleiner und noch erträglicher Ubelstand / gezehlet werden / die acht Qincunces von kleinen Fenstern an den beyden Seiten Faciaten / wodurch die vier Haupt-Treppen an den Seiten / so durch alle Geschosse gehen / erleuchtet werden. Man möchte auch fünfften wohl ohne Unfug dazu zehlen / daß da aussen an der Faciata die von Stein gehauene Pilaster so schön und fleißig gefuguet sind / daß man die Fugen nicht viel mercket / doch die Fugen der Marmornen Pfeiler in dem grossen Saal so übel gefuguet sind / daß zwey Messerrücken Breite Kalch oder Cement-Fugen zwischen den Marmornen Stücken der Stämmen gesehen werden.⁶⁴

De vraag is alleen: wat doe je er nu nog aan? Voor een deel van de mankementen, aldus Sturm, is het nu te laat om het geconstateerde defect nog te kunnen verhelpen. Maar voor een deel is het dat ook niet, en de Duitse bouwmeester vervolgt zijn betoog daarom als volgt:

Der andere [i.e.: tweede] und fünffte Fehler stehen nun gar nicht mehr zu ändern / der vierdte brauchet mehr Weitläufigkeit / als sichs der Mühe verlohnete. Aber dem dritten wäre gantz leicht und mit geringen Kosten sehr gut abzuheffen / wann eine recht saubere Architectur mit solchen Verstand und nach der Art auff die Wände der beyden Höfe gemahlet würde / wie viel Exempla zu Dresden / sonderlich in dem vor diesem so genandten Ramsdorffischen Hause zu sehen.⁶⁵

Maar het meest urgent is wel, dat de voorgevel met de provinciaalse boogjes een waardiger aanzien krijgt:

Dem ersten und importantesten Fehler stehet mit mehrer

Afb. 9. Amsterdam, Stadhuis, voorgevel. Niet uitgevoerd ontwerp van Philips Vingboons, uit diens Afbeeldsels der voornaemste Gebouwen (Amsterdam 1648), plaat 61.

Mühe und grössern Kosten zu helfen / doch die in der That / weil sie sich nur etliche hundert Reichsthaler belaufen / und die Einbuß der Vierschaer / deß allerunnöthigsten unter allen Zimmern allein nach sich ziehet / wohl verdienten daran gewendet zu werden / da zumahl die kostbare Marmor-Arbeit / und die herrliche von Metall gegossene Gatter unverlohren wären / und an einen andern Ort deß Rath-Hauses versetzt werden könnten / da sie weit bessern Effect thäten / als an dem Ort / da sie jetzo stehen. Dann man müste aussen eine freye Treppe biß in das andere Geschoß hinauff führen / wozu man die anitzo innwendig liegende Treppe gantz wieder gebrauchen könnte / hernach müsten die mittelsten zwey Römischen / und darüber die zwey Corinthischen Pfeiler gegen die nächst-folgenden so nahe angerückt werden / daß sie könnten gekuppelt heissen / so fände sich Platz zu einem schönen Portal, und darüber zu einem grossen prächtigen Fenster / daß man einen recht magnifiques Durchgang durch den unverrückt bleibenden obern Theil der Vierschaar nach dem Portal deß Saals bekäme / und eben hieby wären alle Kostbarkeiten der Vierschaar recht vortreflich anzubringen / daß also die größte Kosten auff das Gewölbe / so in dem untern Geschoß zu machen wäre / wo die Treppen und die Vierschaar hinweg kämen / nebst dem Bau der aussern Treppe / ohne die Stufen etwas merckliches kosteten / und das übrige alles gar wenig in das Geld lauffen könnte.⁶⁶

Men ziet, Sturm had ook aan een onverhoedse aanval van spaarzin bij 's werelds rijkste burgerregenten gedacht. Intussen wil hij het niet bij geschreven voorstellen laten; hij grijpt ook naar een vel papier, en slaat daarop niet alleen in woord, maar eveneens met de tekenpen de hand aan Van Campens Stadhuis:

Weil aber derjenige / so etwas tadlen will / es muß besser machen können / und ich versprochen habe meines Herrn Curiosität nach alle meinem Vermögen zu vergnügen / so habe einen Grund-Riß deß Amsterdammischen Rath-Hauses gezeichnet / daran ich mit Beybehaltung aller übrigen Disposition nur oben getadelte Stücke geändert habe / daß ich hoffe / man werde die Aenderung zu verachten keine andere Raison haben / als diese / quod inventis addere facile sit.⁶⁷

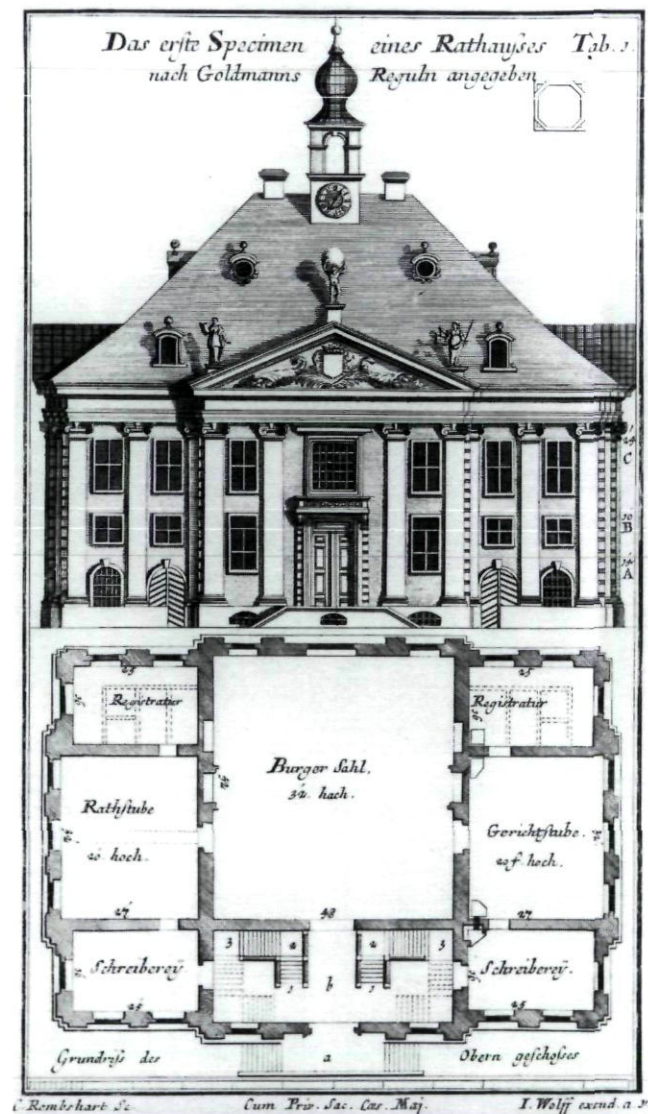
Het bedoelde grondplan, 1717 gedateerd, vindt men achterin zijn boek als plaat X, onder de titel *Besonderer Grundriss des Amsterdammischen Rathhauses*, woraus *curiose Reisende nicht nur die wahrhaftige Disposition der zimmer desselbigen, sondern auch die importante unlaugbare und unentschuld-bahre fehler dieses Kostbaren Gebäudes, und wie dieselbigen hätten können vermieden werden* erlernen mögen.

Het is inderdaad een hele bijzondere plattegrond, zoals we zo zullen zien. Hij stemt namelijk in genen dele met de werkelijkheid overeen (afb.7,8).

Van de vijf mankementen acht Sturm er dus twee onherstelbaar, terwijl het in een derde geval - de verstoring van de regelmaat van de ramen in de zijgevels - niet meer loont.

Alleen aan de pilasterloze binnenplaatsen en de traploze voorgevel wil hij wat doen, en acht hij zijn ingreep moeite en kosten waard. Nu zal het beoogde schilderwerk rond de beide binnenhoven inderdaad niet zo prijzig zijn geweest, maar de voorgestelde verbouwing van de voorgevel was dat zeker wel.

Net als Sturm zullen ook wij het over zijn tweede en vijfde kritiekpunt - het lichtgebrek en het slechte voegwerk in de Burgerzaal - verder niet meer hebben. Wat die volgens Sturm door nodeloos brede galerijen veroorzaakte duisternis betreft, verdient het overigens opmerking, dat Van Campen zich voor de royale afmetingen van die galerijen, waarvoor geen praktische noodzaak lijkt te bestaan, vermoedelijk door contempo-

Afb. 10. Ontwerp van L.C. Sturm voor een stadhuis voor een kleine stad. Uit diens *Vollständige Anweisung Regierungs-, Land- und Rath-Häuser, wie auch Kauff-Häuser und Börsen stark, bequem und zierlich anzugeben* (Augsburg 1718), Tab.1.

raine voorstellingen van de Tempel van Salomo heeft laten leiden.⁶⁸ Voor de hele opzet van het Stadhuis, zoals voor de plattegrond met zijn beide binnenhoven ter weerszijden van de in de middenas gelegen Burgerzaal, speelden de tempelreconstructies van Villalpando naar het schijnt een belangrijke rol.⁶⁹ Dit maakt de kritiek van Sturm extra pikant. Hij moet immers zelf als postume discipel van Goldmann via diens reconstructiepoging met de gedachten van geleerden uit zijn tijd omtrent de Tempel van Salomo vertrouwd zijn geweest⁷⁰. Ofwel was Sturm zich van de Tempelparallel in het Amsterdamse geval niet bewust, ofwel vond hij hem hier niet relevant.

Evenmin zullen wij ons lang met Sturms vierde kritiekpunt bezig houden: te weten de twee raamquintetten - elk bestaande uit vier kleine vierkante vensters op de hoeken en een kleine ronde oculus in het midden - boven elkaar in de vierde en elfde vensteras van de zijgevels, die, de trappenhuisen markerend, ook door hun afwijkende breedte de monotonie van de eindeloze rij van gelijkvormige rechthoekige onder vierkante vensters tussen beide boven elkaar geplaatste pilasterreeksen onderbreken. Dergelijke ronde ramen vormden op dat moment voor Nederland nog een noviteit.⁷¹

Sturm heeft het overigens, anders dan hij in zijn tekst wil, niet kunnen laten in zijn alternatieve plattegrond dit vermeende defect stilzwijgend alsnog te verhelpen. Alle vier trappenhuisen zijn zodanig versmald dat hun vensteras dezelfde breedte heeft gekregen als alle andere. Daardoor is er ruimte voor één vensteras extra ontstaan: in plaats van één plus zes plus één, als bij het werkelijke Stadhuis, is er in Sturms variant tussen de beide hoekpaviljoenen nu ruimte voor negen totaal - een oneven in plaats van een even aantal. Dit geeft Sturm zo de gelegenheid geeft om de middelste van deze negen nog extra nadruk te geven, door deze, geheel in de retorische geest van de Europese barok met haar tendens tot accentuering door herhaling, niet door enkele maar door gekoppelde pilasters te laten begeleiden, en van een klein balkon als centraal accent te voorzien. Gekoppelde pilasters en balkon blijken overigens ook aan de middenrisaliet van de achtergevel voor te komen, nu niet door vermeerdering, maar door *vermindering* van het aantal bestaande vensters, van zeven tot vijf, omdat er anders voor beide onvoldoende ruimte was, tenzij men het halve Stadhuis wilde slopen, en dat ging ook Sturm te ver.

Twee van de vijf door Sturm geconstateerde 'mankementen' - het eerste en het derde - verdienen evenwel een nadere beschouwing, gelijk ook Sturm zelf in zijn 'verbeterde' plattegrond van het Stadhuis de schepping van Jacob van Campen op deze twee punten heeft aangepast. Dat betreft om te beginnen de kwestie van de kale binnenplaats, die Sturm, anders dan de voorgevel van het Deventer Stadhuis, pertinent met pilasters wil versieren. Desnoods zelfs alleen met *geschilderde*, zoals in Dresden gangbaar zou zijn, dat hij van een studiereis kende.⁷² We hebben het al geconstateerd: *billig soll man die Rathhäuser als ansehnliche Public-Gebäude mit Ordnungen so wohl aussen, als in dem Haupt-Saal zieren*, zo

noteerde Sturm in zijn tractaatje over overheidsgebouwen. In zijn alternatieve plattegrond voor Amsterdam is onze corrector overigens een stap verder gegaan dan in zijn geschreven commentaar, en heeft hij rondom de hoven halfzuilen aangebracht, ter weerszijden van het middelste raam in de lange zijde zelfs meteen twee, paarsgewijs gekoppeld - weer datzelfde typisch barokke trekje van daarnet.

Om dit te kunnen, heeft hij overigens wel het aantal vensteropeningen, in werkelijkheid namelijk een even getal (zes!), stilzwijgend vermeerderd, zoals hij dat ook - van vier naar vijf - met hun aantal aan de korte zijde gedaan heeft. In het verlengde van deze verandering ligt de al geconstateerde verandering van de vensterdispositie in de zijgevels, die voor een extra middenvenster met balkon en gekoppelde pilasters had gezorgd. Een zelfde verdubbelingstruc haalde Sturm overigens, andermaal zonder daarover te spreken, uit met de pilasters aan de korte zijden van de Burgerzaal, om deze in dat opzicht met de lange zijden gelijk op te laten gaan. Over de veranderde proporties en de daarmee gepaard gaande verschuivingen van de diverse ruimtes hebben we het verder maar niet.

Of dit alles hier aan heimelijke doelbewuste vervalsing, dan wel aan een na twintig jaar falend geheugen toegeschreven moet worden, valt nu niet meer te bepalen. En of Sturm anno 1717 (nog) over het foliant met prenten beschikte waarover hij eerder in zijn brief rept⁷³, weten we evenmin. Er kwam overigens net in het jaar 1719, toen de *Architectonische Reiseanmerkungen* werden uitgegeven, een nieuw plaatwerk op de markt.⁷⁴ In elk geval heeft Sturm zich geenszins aan zijn eigen bewering gehouden, dat hij slechts een plattegrond getekend had *daran ich mit Beybehaltung aller übrigen Disposition nur oben getadelte Stücke geändert habe*. Het is ook niet de eerste keer, dat Sturms pupil met een prent van zijn leermeester-op-afstand in de hand, ter plekke aan grote verwarring ten prooi gevallen moet zijn. Al eerder had hij immers ook aan de opstandtekening van het Deventer Stadhuis weinig gehad, terwijl hij even later eveneens met de plattegrond van Sturm in de tuinen van het Loo hopeloos moet zijn verdwaald.⁷⁵

Wat echter vooral de aandacht verdient, is de verbetering van het in Sturms ogen zo weinig plechtstatige front, gevormd door een arcade van zeven lage bogen die toegang geven tot een vierschaar, welke laatste door Sturm als volstrekt overbodig met de gewraakte bogen wordt opgeofferd aan een royale dubbele buitentrapp ter breedte van de gehele middenrisaliet die direct op de door Sturm zo vurig gewenste *magnifique* wijze toegang geeft tot de eerste verdieping met de Burgerzaal. Omwille van een breed portaal met even zo breed middenvenster daarboven zouden de binnenste pilasters over beide verdiepingen verder uit elkaar geplaatst, en met hun buitenburen andermaal op barokke wijze tot een pilasterpaar gekoppeld moeten worden. Daardoor zou de middenas van het Stadhuis veel sterker worden geaccentueerd, en ook binnen de middenrisaliet een duidelijke hiërarchie worden aangebracht: in plaats van zeven gelijke bogen, onder elke vensteras van de middenrisaliet één, was er nu sprake van slechts

één monumentale centrale ingang. Op de plaats van de recht-hoekige zaal van de vierschaar is een tweetal zeer barok aandoende, weinig bij de rest van de vertrekken passende ruimtes gekomen - een vierkant en een ovaal, beide met halfronde nissen - die van de ingang direct naar de Burgerzaal voeren. Zo *unverrückt* bleef het bovendeel van de Vierschaar in Sturms plannen nu ook weer niet.

Over vierschaar en trap

Het is niet aannemelijk dat het Amsterdamse stadsbestuur met Sturms verbouwingsvoorstellen erg ingenomen zou zijn geweest. Zij hadden de plattegrond van het Stadhuis bewust op deze wijze door Van Campen laten inrichten, en dat gold met name de ordening van de middenrisaliet. De vierschaar was voor vroedschap en burgemeesters geenszins het *allerunnöthigste unter allen Zimmern*, dat zomaar even ten behoeve van een nieuwe trap kon worden opgedoekt. Integendeel.

De vierschaar belichaamde voor hen de eigen jurisdictie van de stad, en daarmee Amsterdam's stedelijke vrijheid en zelfbestuur meer dan elke andere ruimte in het Stadhuis. De openbaarheid ervan gold als een garantie voor de bevolking tegen willekeur van de zijde der regeerders.⁷⁶ Het moest de vroedschap duidelijk zijn dat de despotendenaar Sturm, zijn leven lang immers in absolutistische Duitse vorstendommen werkzaam, van zulke stedelijke vrijheid en zelfbestuur wel bijzonder weinig kaas gegeten had, dat hij zo'n onwettig voorstel durfde te doen.⁷⁷ Burgemeester De Graeff en de andere bouwheren van *das vornehmste der Rath-Häuser unserer Zeiten* (Penther), van *das herrlichste Rath-Hauß in der Welt* (Sturm zelf), zullen zich in hun graf hebben omgedraaid.

De vierschaar was wel ongeveer het laatste wat zij indertijd uit de bouwplannen zouden hebben willen schrappen. De vierschaar stond immers symbool voor het halsrecht van de stad, het hoogste recht dat een stad kon bezitten, een recht dat men in grauwe oertijd aan de graaf van Holland had weten te ontfutselen, en waarop men in een vrije Republiek meer moest staan dan ooit. Het was niet voor niets, dat in het oude gothische stadhuis, dat op 7 juli 1652 in vlammen was opgegaan, die vierschaar op een prominente plaats was ondergebracht, direct achter de centrale arcade aan de Dam, opdat elke vrije burger van deze vrije stad er vrijelijk getuige van kon zijn hoe deze vrije stad van vrije burgers zélf de overtreders van haar wetten berechtte, en dit niet volgzzaam aan één of andere bemoeizuchtige geadelde potentiaat van buiten overliet.⁷⁸

Het was niet voor niets, dat burgemeesters al in een vroeg stadium van de planning uitdrukkelijk verlangd hadden dat ook in dat nieuwe Stadhuis de vierschaar een prominente publieke plaats zou krijgen, en wel als vanouds aan de voorzijde in het midden op de begane grond.⁷⁹ Dat die vierschaar lag waar hij lag, lag dan ook geenszins aan Van Campen. Het was voor de opdrachtgevers de allereerste eis. Het was dan ook niet voor niets, dat Vingboons zich al snel gedwongen had gezien, die vierschaar, eerst abusievelijk in zijn project

op die plek afwezig, daar alsnog in te voegen, ongeacht het daarmee gewrongen eindresultaat.⁸⁰ Het was niet voor niets dat Van Campen, die daaraan wél direct een overtuigende plaats had weten te geven, met de opdracht ging strijken, los van alle andere kwaliteiten van zijn plan. En met die vierschaar zo centraal en zo zichtbaar in de voorgevel, was er daar vanzelfsprekend geen plaats voor een trap.

Nu moet gezegd worden, dat de vierschaar in Amsterdam wel een erg centrale plaats innam. Vergelijken we Van Campens schepping met andere nieuwe Nederlandse stadhuizen uit die tijd, dan bestaat daarvoor geen parallel. In Delft was de vierschaar in het centrum van het gebouw geplaatst, achterin de Burgerzaal tegenover de hoofdingang, gemarkeerd door een marmeren arcade⁸¹; in 's-Hertogenbosch had men daarvoor de met zuilen afgepaalde achterhelft van de ingangshal gereserveerd.⁸² In Maastricht ontbrak een permanent speciaal afgebakende ruimte zelfs geheel, en werd de vierschaar indien nodig in de centrale zaal - het zogenaamde 'Plein' - onder de koepel gespannen⁸³; in Enkhuizen, waar deze eveneens afwezig was, gebeurde dat in de schepenkamer op de eerste verdieping.⁸⁴ In geen van al deze gevallen was het voor voorbijgangers mogelijk, om de gebeurtenissen in de vierschaar vanaf de straat te volgen. Alleen in Haarlem, de stad waar Van Campen geboren was, nam deze vanouds een zeer prominente plek in, als aparte aanbouw aan de marktzijde, die in 1629-'33 ingrijpend was gemoderniseerd.⁸⁵

Bij al deze stadhuizen bestond zo in beginsel alle ruimte voor een dubbele buitentrapp met bordes, zoals dat voordien ook als teken van 'verhevenheid' gebruikelijk was, waarbij dit bordes als spreekgestoelte voor openbare afkondigingen diende. Het is opvallend dat van die gewoonte dan in de zeventiende eeuw niet altijd even veel overblijft, om te beginnen met het Delftse Stadhuis. Ook in Enkhuizen en Deventer blijft het beperkt tot een paar treden. Een trap met bordes - dat vindt men rond het midden van de zeventiende eeuw nog slechts bij de raadhuisen van Vlaardingingen, Middelharnis, Maastricht en 's-Hertogenbosch - juist vier steden en vier stadhuizen die in Sturms *Reiseanmerkungen* niet voorkomen.

Voor het (vrijwel) volkomen gemis aan buitentrapp kon Van Campen zich overigens beroepen op een eminent ouder voorbeeld, namelijk in het door Amsterdam economisch overvleugelde Antwerpen. Het Stadhuis alhier moest het in 1565 zelfs zonder enige buitentrede stellen, en kon dit gemis aan trap elders dus enigermate legitimeren. Net als in Amsterdam wordt de begane grond van de middenrisaliet hierbij door een serie ronde bogen geleed - ditmaal drie in getal. Maar ja, Sturm had de hele Antwerpse burgerlijke bouwkunst, van de kerken afgezien, als *nichts sonderliches* afgedaan, dus dit was voor hem ongetwijfeld geen criterium.

Sturm zal, gezien zijn kritiek, in bepaalde opzichten meer tevreden zijn geweest met het Stadhuisproject dat Vingboons in 1648 in zijn bekende prentwerk had opgenomen (afb.9).⁸⁶ Hoe anders is hier de middenpartij, en hoe beter voldeed deze aan Sturms esthetiek! Hier niet die rij benepen donkere bogen, die meer associaties oproepen met een dienstingang naar kerkers of kelders voor ongenode gasten en leveranciers.

Hier zag men, net als in Sturms visioen, in plaats daarvan een feestelijke entree tot een burgerpaleis, een statige trap met bordes ter breedte van de hele middenrisaliet, waarop ongetwijfeld de volledige vroedschap moest passen. Hier daarmee niet een ongenaakbaar bastion als in Antwerpen, maar een stedelijk Kapitoel als dat van Rome, waarbij een en ander vermoedelijk zeer bewust aan Michelangelo's *Palazzo Senatorio* was ontleend.⁸⁷ Hier steeg men niet uit het halfduister via half verborgen trappen binnendoor naar de Burgerzaal op. Hier betrad men van het bordes direct de grote zaal, door zuilen in drie beuken geleed, en een dergelijke zaal zou Sturm zeer moeten zijn bevallen, gezien de 'Egyptische zaal' die hijzelf eens voor een stadhuisproject van enigszins utopisch groots formaat ontwierp.⁸⁸ Hier stuitte men, net als in Sturms variant, midden achter dat bordes op een rijk decoreerd pilasterportaal met dito venster en balcon. Hier was de centrale vensteras duidelijk breder dan de beide begeleidende, zodat de vier kolossale Korinthische pilasters, die zich over de hele hoogte van de middenrisaliet uitstrekten, zich net als bij Sturm niet meer op gelijke afstand van elkaar bevinden, en daarmee een voor de barok zo kenmerkende accentuering van de middenas ontstaat.

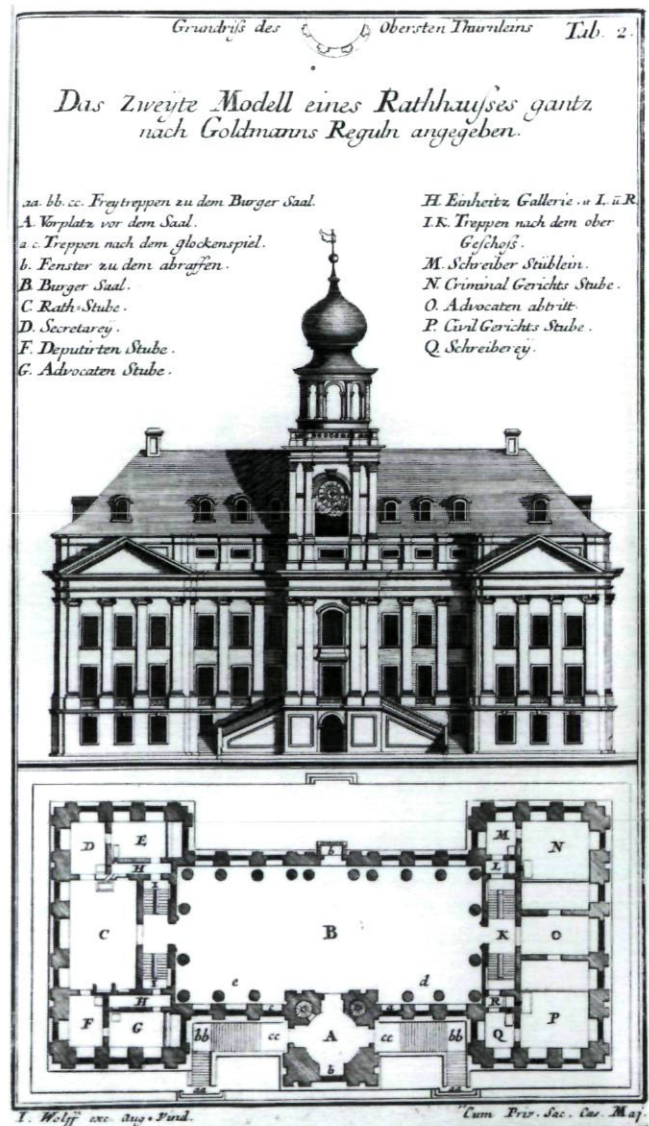
Heeft Sturm Vingboons' prentwerk in handen gehad, en zich daardoor laten inspireren, in een poging Vingboons' oplossing in Van Campens Stadhuis te implanteren? Het lijkt er wel een beetje op, zoals ook Sturms accentuering van de middenas van de zijgevels in Vingboons' ontwerp een parallel vindt, ofschoon dit hier bij Sturm met behulp van koppeling van de middelste pilasters, en bij Vingboons juist door het verder uiteenplaatsen daarvan gebeurt. Wat Sturm daarnaast nog aan ontwerp van Vingboons beter bevallen moet zijn dan aan het uitgevoerde Stadhuis, is het feit dat de trappenhuizen achter de zijgevels hun aanwezigheid niet door een afwijkende venstervorm verraden.⁸⁹ Eén ding daarentegen had Van Campen, gemeten aan Sturms normen, als ontwerper toch op Vingboons voor, ook al heeft Sturm dit misschien niet geweten. Anders dan zijn concurrent had Van Campen namelijk oorspronkelijk voor zijn binnenplaatsen wél pilasters voorzien⁹⁰ en zijn deze uiteindelijk - om financiële redenen? - achterwege gebleven.⁹¹

Latere commentaren op de voorgevel

Tot zoverre Sturm over dit Stadhuis. De vraag is, in hoeverre hij met zijn kritiek op het stadhuis alleen stond. Penther, de enige andere Duitse tractaatschrijver die er uitgebreid aandacht aan besteedde, dacht er in ieder geval dertig jaar later milder over. Na een vrij zakelijke beschrijving van het gebouw, met opsomming van de diverse aanwezige ruimtes, presenteert hij Sturms kritiek, dat wil zeggen de door deze geconstateerde vijf 'fouten', en komt vervolgens met enig eigen commentaar daarop.⁹²

Wat, allereerst, het gehekelde gemis aan groot centraal portaal en Sturms remedie in de vorm van een trappartij betreft acht Penther de voorgestelde wijzigingen niet onterecht, alleen zullen ze een veelvoud kosten van de honderd Thaler

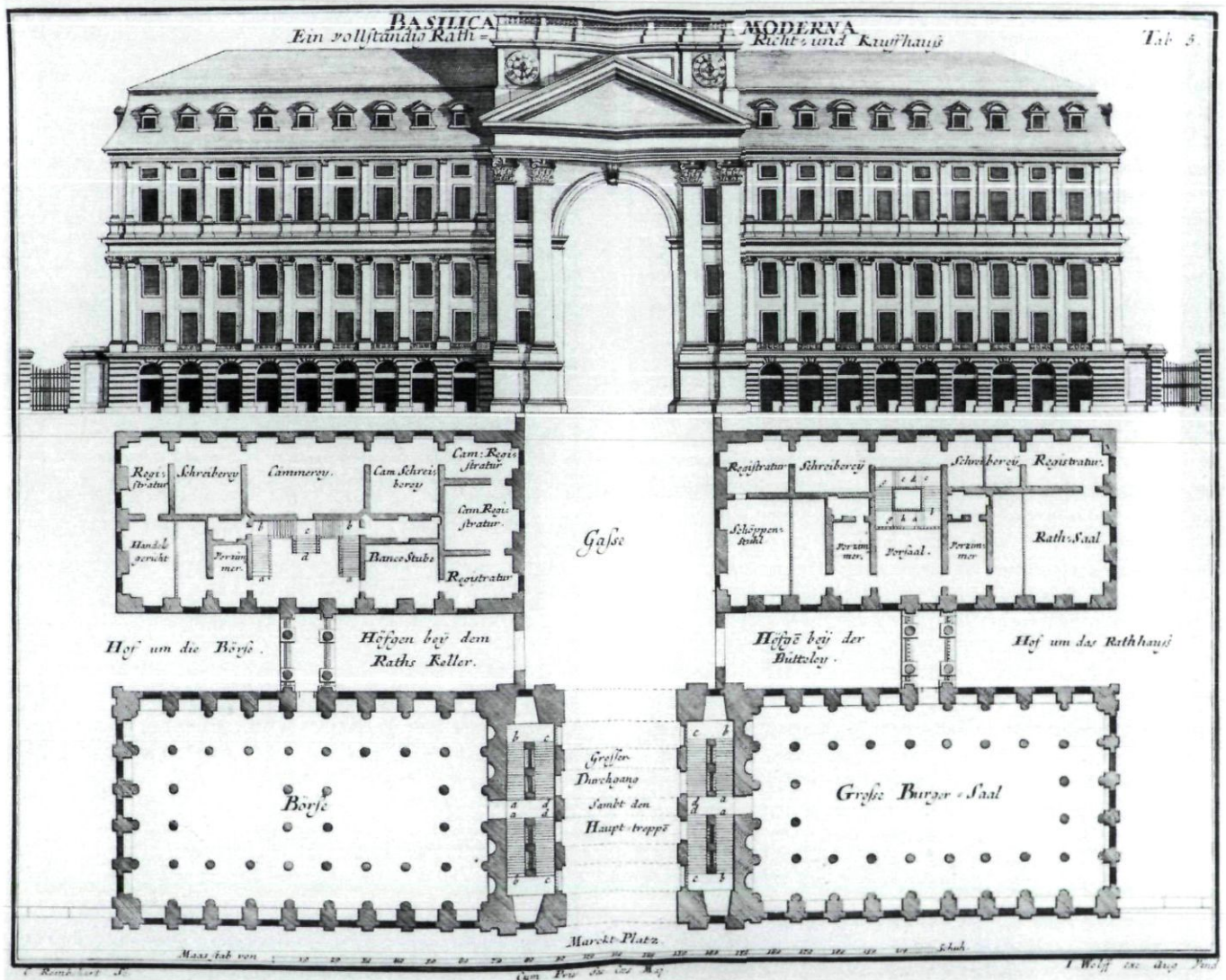
waarop Sturm de prijs berekend heeft. Dat, ten tweede, de burgerzaal zo geweldig donker zou zijn, bestrijdt Penther - de belichting is beter dan in menige kerk. Wat Sturms derde kritiekpunt, de kale onversierde wanden rondom de beiden binnenhoven, aangaat merkt Penther op, dat het gebouw uitwendig ook niet overdadig gedecoreerd is, dat althans wanneer men de pilasters weg zou nemen, eveneens een eenvoudige gevel overbleef. Penther stoort dit geenszins; *solches befindet sich in einer anständigen Simplizität, hat einen alten Römischen Gout, nicht aber heut zu Tage hin und wieder üblichen Harlequin-Putz.*⁹³ Kortom: het slechts met schilderingen suggereren van pilasters, als door Sturm als goedkope noodoplossing voorgesteld, vindt Penther vast ook niets. Met diens

Afb. 11. Ontwerp van L.C. Sturm voor een stadhuis voor een middelgrote stad. Uit diens *Vollständige Anweisung Regierungs-, Land- und Rath-Häuser, wie auch Kauff-Häuser und Börsen stark, bequem und zierlich anzugeben* (Augsburg 1718), Tab.2.

vierde kritiekpunt, de venstervariatie betreffende, heeft laatstgenoemde evenmin veel op; *die Tadelung der Fenster in Quincunx halte vor überflüssig, sie sind nicht unordentlich gesetzt, und machen dem Auge kaum eine Veränderung.*⁹⁴ Wat tenslotte het slechte voegwerk van de pilasters in de burgerzaal betreft, het zou natuurlijk beter zijn als dit manco niet bestond, maar daarvan kan men de architect voorzover het de kwaliteiten van zijn ontwerp aangaat geen verwijt maken. Penther heeft, voorzover bekend, het Amsterdamse Stadhuis nooit te zien gekregen, en moest dus voor zijn oordeel op beschrijvingen en gravures afgaan. Hoe echter dachten de meeste bezoekers er in deze jaren over, vooral wat die ontbrekende ingangspartij betreft? De meer deskundigen onder hen zullen ongetwijfeld het prentwerk van Van Campens assistent Jacob Vennecool in de hand hebben genomen, dat

nog voor de definitieve voltooiing in 1661 verscheen onder de titel *Afbeelding van 't Stadt Huys van Amsterdam*, maar alleen zullen zij daaraan voor dit punt weinig hebben gehad. Hierin werd slechts terloops van de zeven poorten melding gemaakt, en ter verklaring van de vorm van de ingang vindt men geen woord.⁹⁵ Anders lag dat bij het in 1719 in Amsterdam onder de titel *Architecture, peinture et sculpture de la Maison de Ville d'Amsterdam* uitgegeven nieuwe plaatwerk, waar in de begeleidende tekst een en ander te lezen viel m.b.t. de zeven bogen van de ingangspartij, waarbij men voor de these dat deze toen wel degelijk als zinnebeeld van de Zeven Provinciën zouden zijn opgevat een bevestiging lijkt te vinden.⁹⁶ Het geheel komt neer op een verdedigingspleidooi tegen kennelijk ook in die dagen al frequent geuite kritiek: *On entre dans ce magnifique Bâtiment par sept Portes, qui*

Afb. 12. Ontwerp van L.C. Sturm voor een Basilica Moderna, een stadhuis rechthuis en koopmanshuis bevattend. Uit diens *Vollständige Anweisung Regierungs-, Land- und Rath-Häuser, wie auch Kauff-Häuser und Börsen stark, bequem und zierlich anzugeben* (Augsburg 1718), Tab.5.

donnent d'abord matiere de critique à ceux qui ne savent pas le raison de leur structure. Pourquoi, disent-ils, de si petites entrées, à un Edifice si vaste & si somptueux? Un grand & magnifique Portail, n'auroit-il pas mieux répondu à l'ordonnance de tout ce Bâtiment? Il faut donc savoir qu'on a bâti exprès ces petites portes, dont la plûpart sont grillées, pour empêcher l'irruption des sedetieux en cas d'émotion populaire. Comme le trésor de la Banque est déposé & gardé dans ce lieu, il a été à propos de ne pas le laisser trop ouvert; outre qu'on a voulu aussi prévenir la trop grande foule du Peuple, qui pourroit, en certains cas troubler les Délibérations des Magistrats qui s'y assemblent; au lieu que ces ouvertures étant ainsi resserrées des Mousquetaires en dedans, pour tenir en respect la populace. Au reste ces portes sont au nombre de sept, pour représenter, dit-on, les sept Provinces-Unies.⁹⁷

Desondanks bracht de arcadenrij nadien nog menigeen in vewarring. Zo noteerde de in Amsterdam woonachtige theoloog Jean le Clerc (1757-1736) in zijn bespreking van dit werk, dat veel vreemdelingen zich verwonderden over het bogenseptet, over het ontbreken van een ruime ingang, en over de daaropvolgende duik in het donker voor wie de trap naar de Burgerzaal beklimmen wou.⁹⁸ Le Clerc had met zijn constatering geen ongelijk, zoals tientallen reisverslagen en stadsbeschrijvingen van Engelsen, Franssen en Duitsers uit de zeventiende en achttiende eeuw bewijzen.⁹⁹ Indien daarin meerdere pagina's voor het Stadhuis werden uitgetrokken, ontbrak meestal ook niet een opmerking over de arcaden. Slechts weinigen gingen daar dan in zo'n geval achteloos aan voorbij. Over smaak viel te twisten, maar dat deden de touristen onderling eigenlijk niet. Zij vonden het ontbreken van een pompeus portaal allemaal maar niets. Reeds de eerste vreemdeling, wiens oordeel is overgeleverd, de Franse reiziger Balthasar de Monconys (1611-1665) zette in het verslag van zijn tocht van 1663 de toon: *le portail n'a rien de beau, & mesme est tres-laid, car ce ne sont que sept fort petites arcades toutes nues contre une muraille aussi toute simple* - en met de toegang tot de Burgerzaal is het niet beter gesteld, dat is een speurtocht in het duister.¹⁰⁰ Dat de zeven kale en gedrukte bogen en het gemis aan een statige trap afbreuk doen aan de anderszins in de regel geroemde schoonheid van het gebouw is een conclusie, die nagenoeg door allen wordt gedeeld. In de woorden van de Brit William Mountague, die in 1695 met twee metgezellen de Republiek bereisde:

This Stadthouse, or Guild-Hall, is a most noble and magnificent Pile of Building, all after the modern Italian Architecture; 'tis the stateliest Piece we ever saw, 'tis the Wonder and Discourse of all the World, the Pride of Amsterdam, and the Glory of the Seven Provinces: The Entrance is mean, and contemptible, under seven small Piazza's, or Arches, which wonderfully abate its Beauty, which we told the Dutch, and which they own'd, for there is nothing gives a great and noble Piece of Building more Advantage, than a large Portico, or Entrance, which makes the approach Magnificent.¹⁰¹

Het is deze roep om een magnifieke monumentale ingang,

waaraan Sturm in zijn wijzigingsvoorstel gehoor heeft gegeven, al sprak Mountague nog niet in concreto over een trap. Sturms project werd, als bekend, door de Amsterdamse burgemeesters niet uitgevoerd, en de klacht over een monumentaal gebouw met een miezerige entree is dan ook gedurende de hele achttiende eeuw gebleven.¹⁰²

Het Duitse raadhuys in praktijk en theorie

De vraag die na dit alles natuurlijk opkomt, is in hoeverre Sturms aandacht voor de moderne Nederlandse stadhuizen, speciaal gerelateerd aan de algehele bewondering voor het Amsterdamse Stadhuis, zijn sporen in de Duitse architectuur(theorie) heeft nagelaten. Ofschoon het hier veel te ver zou voeren om een algemeen overzicht van de Duitse stadhuisbouw uit de vroegmoderne tijd te geven, wat bovendien wegens het gebrek aan adequate literatuur toch al bezwaarlijk zou zijn¹⁰³, vallen daar inderdaad wel enige relevante dingen over te zeggen.

Voorop moet echter staan dat op het moment dat de Nederlandse stadhuisbouw in de Gouden Eeuw een grote bloeiperiode beleefde, het hoogtepunt ervan in het Heilige Roomse Rijk juist voorbij was. Met de opkomst van de absolute vorstendommen en de neergang van de vrije rijkssteden na de Vrede van Westfalen nam de betekenis van het burgerlijk raadhuys af ten gunste van het vorstelijk slot.¹⁰⁴ Een raadhuys was een beetje een opdracht van de tweede garnituur geworden, die bovendien steeds meer haar eigen karakter verloor. Waar het vorstelijk slot de leiding nam, en opzet en vormtaal van steeds meer andere soorten gebouwen van de zijne werden afgeleid, viel het Duitse stadhuis uit de zeventiende en achttiende eeuw in zijn uiterlijk al snel slechts dankzij dakruiter en raads klok nog van een klein adellijk stadspaleis te onderscheiden.¹⁰⁵ Het feit dat, in het voetspoor van de groeiende vorstenmacht, de centrale instanties van het hof alle belangrijke bouwopgaven in stad en land onder hun oppertoezicht wisten te brengen, heeft deze tendens nog eens extra versterkt.¹⁰⁶

Het in 1615 begonnen Stadhuis van Augsburg van Elias Holl vormde met dat in Neurenberg van Jakob Wolf, waarvoor een jaar later de eerste steen werd gelegd, voorlopig één van de laatste bouwkundige uitingen van stedelijk zelfbewustzijn van formaat. Na de hausse in het tijdperk van de Reformatie verzezen voortaan nog maar weinig grote stadhuizen, en de architectuur werd hier gedomineerd door de adel en de kerk, en niet door de derde stand. Nergens verrees een stadhuis dat ook maar enigszins met het Amsterdamse te vergelijken viel - wat mede de exemplarische rol ervan in de tractaten van Sturm en Penther verklaart. De omvang van het voor Nederland geschikte vergelijkingsmateriaal wordt nog verder beperkt, doordat in grote delen van Zuid- en Midden-Duitsland de meeste kleinere stadhuizen nog geheel of gedeeltelijk in vakwerk opgetrokken werden, wat tal van eigen bouwkundige eisen met zich meebracht, die niet in de laatste plaats hun sporen nalieten bij de wijze waarop eventueel het klassieke ordenapparaat kon worden toegepast. Maar ook overi-

gens blijkt de concrete overeenkomst tussen raadhuisen uit het Rijk en de Republiek gedurende deze periode gering.

Evenmin kon Sturm in de Duitstalige gebieden veel houvast vinden voor zijn belangrijkste kritiekpunt m.b.t. de schepping van Jacob van Campen, de ontbrekende hoofdingang met monumentale dubbele trap. Mocht deze rond 1700 inmiddels voor Duitse paleizen gangbaar zijn geworden, de meeste bewaarde en bekende Duitse raadhuisen uit deze periode bezitten niets dat ook maar enigszins daarop lijkt, ook die van Augsburg en Neurenberg niet. Het portaal is meest bescheiden, en een volwaardige buitentrapp ontbreekt.¹⁰⁷ Hooguit is er van enkele tredjes voor de voordeur sprake¹⁰⁸, maar deze konden toch moeilijk het ideologisch en compositorisch fundament leveren op grond waarvan Sturm in zijn *Reiseanmerkungen* zo vol vuur tegen de voorgevel van het Amsterdamse Stadhuis uitvaren kon.

De monumentale buitentrapp was weliswaar in de late middeleeuwen, de bloeiperiode van de vrije rijkssteden, gangbaar geweest¹⁰⁹. Omdat daarna de ene grote burgerzaal van de vrije ingezetenen - waarheen zo'n trap voordien als monumentale introductie voerde - veelal plaats maakte voor een reeks van gelijkwaardige ambtsvertrekken ten dienste van het bovengeschikte landsbestuur, werd de trap, ontstaan ter uitwendige accentuering van de hoofdruimte, van zijn iconologische zin beroofd. Het Stadhuis was, parallel aan het verlies van stedelijke zelfstandigheid, van een trotse zelfstandige burgerburcht een ondergeschikt filiaal van de landsheerlijke bureaucratie geworden en verloor daarmee ook zijn recht op en behoefte aan uiterlijk onderscheid.¹¹⁰

In hoeverre Sturm van Duitse stadhuisen kennis bezat moet overigens voorlopig in het midden blijven. Hij heeft er nooit zelf een hoeven te ontwerpen, zodat er voor hem ook nooit concrete aanleiding is geweest, om zich specifiek met dit thema bezig te houden. Zijn al eerder genoemde geschrift over raadhuisen uit 1718 kwam tot stand binnen de reeks van omvangrijke Goldmanncommentaren, en nam, zoals de titel al aangaf, meteen ook de regeringsgebouwen, woonhuizen en beursen in ene moeite mee. In zijn *Reiseanmerkungen* komt slechts eenmaal een Duitse stadhuus voor. De route van zijn pupil voerde namelijk, als eerste halteplaats, over Magdeburg, waar zojuist tussen 1691 en 1698 een exemplaar was verzezen, dat voor de toenmalige tijdsomstandigheden in deze categorie alleszins belangwekkend mocht heten, en waarover Sturm dan ook opmerkt dat het *nach seiner äusserlichen Faciata noch wol werth [ist] daß man davor stehen bleibe*¹¹¹, maar waarom dat zo is wordt niet toegelicht. In de daaropvolgende steden van de heenreis staan afgaande op Sturm geen raadhuisen die een blik waard zijn.¹¹² Voor de terugweg wordt alleen dat van Emden - een in de Tweede Wereldoorlog vernietigd renaissancegebouw uit 1574-'76 - opgevoerd, dat Sturm overigens zelf nooit gezien heeft, maar volgens zijn informatie *ein schönes neu-erbautes und prächtiges Rathhaus* moet zijn.¹¹³

Op papier was de aandacht voor het stadhuis in de zeventiende en achttiende eeuw iets minder gering.¹¹⁴ Het kreeg in Duitstalige geschriften in elk geval meer aandacht dan in de

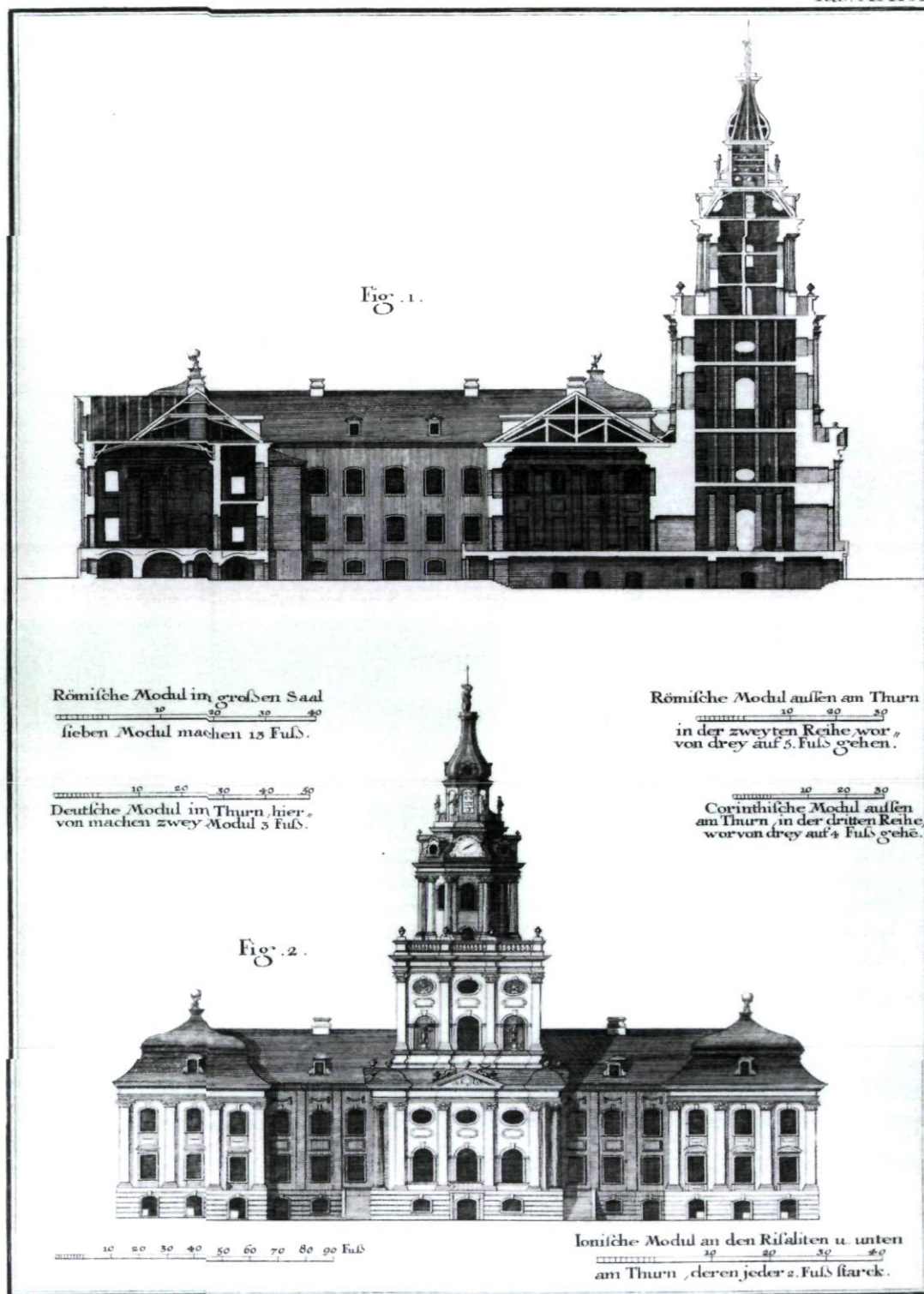
tractaten van Franse of Italiaanse makelij.¹¹⁵ Het was daarbij zeker geen toeval dat de eerste relevante verhandeling, uit 1640, uit een vrije rijksstad stamde, van de hand van de stadsbouwmeester aldaar: Joseph Furttenbach te Ulm.¹¹⁶ Hij zou niet de enige blijven; naast enkele bouwkundigen van geringere importantie die in een tractaat of voorbeeldenboek een ontwerp voor een raadhuis publiceerden hebben speciaal Goldmann, diens postume pupil en exegeet Sturm, en tenslotte ook Penther ruimschoots aandacht aan de vereisten van een modern stadhuis besteed. Goldmann in druk één pagina, Sturm een dozijn bladzijden, en Penther even zoveel.¹¹⁷ De noodzaak van al die aandacht werd verwoord door Sturm, die er in zijn verhandeling op wees dat deze bouwkundige materie nog nergens uitvoerig uit de doeken was gedaan, en op het moment dat Goldmann zich hierover gebogen had, alleen van het Stadhuis van Amsterdam een prentenserie voorhanden was.¹¹⁸

Sturm verzorgde al eerst de desbetreffende reconstructie in het handboek van Goldmann, alvorens zich in zijn afzonderlijke, als commentaar daarop bedoelde, tractaatje over raadhuisen en aanverwante gebouwen, aan een tweede reconstructie ter correctie van de eerste te wagen.¹¹⁹ Deze heeft hij aansluitend door een paar eigen ontwerpen laten volgen. Daarbij had hij er rekening mee gehouden dat steden sterk in omvang en betekenis verschilden, en daaraan ook het aanzien en de opzet van het stadhuis dienden te worden aangepast. Zo vinden wij in zijn Goldmann-commentaar zowel een stadhuis voor *eine mittelmäßige Teutsche stad da der Rath nicht viel Gelaß vor seine Functiones brauchet, als voor eine Statt so nicht allzugroß doch sehr Reich ist wegen wohlflorirender Handlung*, welk laatste dan ook *um einen Grad Prächtiger angegeben ist als das vorige (afb.10,11)*.¹²⁰ Voor een stadhuis van de eerste categorie komt, zo Sturm, gezien de status van de desbetreffende stad, slechts de Ionische orde in aanmerking, voor een van de tweede had Sturm zijn zelfbedachte 'Duitse' zuilorde in gedachten.¹²¹ De Korinthische orde was daarentegen, als de hoogste van de vijf klassieke, alleen toelaatbaar voor zulke raadhuisen *wo der Rath die Ober-Herrschaft hat als in freyen Republicken*¹²² - met andere woorden voor de rijkssteden, of in een machtige metropool als Amsterdam. In dat opzicht was Van Campen bij onze Duitse architectuurdocent in elk geval niet voor het examen gezakt.

Naast deze op zich vrij conventionele stadhuisontwerpen biedt Sturm overigens nog twee projecten, waarvan het ene zeer imposante, voor een stad van gewicht bestemde, in het midden als burgerzaal een grote zogeheten Egyptische zaal bevatte en blijkens het bijschrift tevens als vorstelijke kanselarij kon dienen¹²³, en het andere in een groter complex was opgenomen, dat tevens aan de stedelijke beurs ruimte bood (afb.12). Een door een hoge poorttoren overwelfde steeg deelde het gebouw, dat door Sturm als *Basilica Moderna* werd betiteld, in twee vleugels, waarvan de linker als woonhuis, en het rechter als raad- en rechthuis diende.¹²⁴

Penther is drie decennia na Sturm in het aanbrengen van enige hiërarchie nog een stuk verder gegaan. Hij komt tot een strenge indeling in vier groepen steden, en dus vier groepen

Tab. XXIX.

Afb. 13. Ontwerp van J.F. Penther voor een stadhuis voor een grote stad. Uit diens Ausführliche Anleitung zur Bürgerlichen Bau-Kunst, deel IV (Augsburg 1748), Tab. XXIX.

stadhuizen: 1. *In einer ansehnlichen independenten Stadt*; 2. *In dependenten grossen und reichen Städten*; 3. *In mittelmäßigen Städten*; 4. *In schlechten* [i.e.: eenvoudige] *Städten*.¹²⁵ Voor stadhuizen van de eerste categorie somt hij een tweeëntwintigtal benodigde ruimtes op, voor die van de tweede en derde achttien respectievelijk dertien, en de raadhuisen van de laatste groep kunnen het met een zestal doen.

Penther levert ook enige bijpassende ontwerpen, die voor de diverse soorten steden als model zouden kunnen dienen, in dit geval drie: een ontwerp voor een raadhuis in de eerste categorie (afb. 13); eentje voor een raadhuis dat *zur zweyten und auch wohl zur dritten Gattung gehören kan da es vor die zweyte Gattung eben nicht zu schlecht und vor die dritte Gattung nicht zu kostbar is*; en eentje voor steden van de derde of vierde rang, d.w.z. een gebouw *so sich zu einer nicht gar ansehnlichen, doch aber auch nicht gar zu schlechten Stadt, und also theils zur dritten theils zur vierten Classe schicken kan*.¹²⁶

Het spreekt vanzelf, dat wij Amsterdam in de eerste categorie moeten plaatsen - *Ist nun eine Stadt independent, erkennt nur ihren Magistrat vor ihren Oberherrn, hat eine ansehnliche Grösse und besitzt grossen Reichthum, so würde das Amsterdamsche Rath-Hauß ziemlich zur Vorschrift dienen können*¹²⁷ - maar eigenlijk zou dat ook, gezien hun politieke status, voor de rest van de zelfbesturende, semi-souvereine steden van de Republiek moeten gelden, tot Montfoort en Schoonhoven toe, ook al was Penther zich dat misschien niet bewust. Steden die wel groot, maar niet *independent* waren - zoals gold voor alle Duitse vorstelijke residenties, te beginnen met Wenen, München en Berlijn - bestonden in Nederland immers niet. Door aan zijn verhandeling een beschrijving van het Amsterdamse Stadhuis vooraf te laten gaan, waarbij dit ook überhaupt het enige bestaande exemplaar vormt dat in zijn tekst genoemd en beschreven wordt, wil Penther met nadruk duidelijk maken, dat het bij de behandeling van de materie als leidraad moest dienen.¹²⁸

In de Duitse architectuurtheorie van die dagen lijken daarbij stadhuis en staatsietrap een vanzelfsprekende tweeënheid te vormen, waarbij ongetwijfeld Michelangelo's schepping op het Romeinse Capitool als oervoorbeeld heeft gediend. Opvallend bij Sturm zowel als bij Penther, alsmede ook bij de meeste tractaatmakers van geringere importantie, en daarin afwijkend van de Duitse bouwkundige praktijk, was namelijk het nagenoeg consequente voorkomen van een centrale dubbele buitentrap. Zelfs bij een in zo'n prentwerk uit 1708 opgenomen allereenvoudigst raadhuisontwerp, dat nagenoeg geheel in vakwerk was gedacht, ontbrak een (alleszins bescheiden) vrijtrap naar de hoofdverdieping niet.¹²⁹ Alle drie de raadhuisontwerpen van Penther waren er mee uitgerust, en ook vier van de zes van Sturm, waaronder de beide reconstructies van het raadhuisproject van Goldmann. Vooral in de herziene versie kreeg deze een imposant aanzien, met een opbouw in meerdere vluchten, maar ook bij de raadhuisen voor de kleinere en middelgrote steden was zij present. Alleen juist bij het meest grootse van Sturms eigen raadhuisontwerpen, dat met de Egyptische zaal, ontbrak een dergelijke uitwendige trappartij - evenals bij Sturms *Basilica Moder-*

na, maar daar was dit van de keuze voor de torenpoort over de middendoor delende steeg het onvermijdelijk gevolg.

Sturms uiteindelijk op Michelangelo's schepping terug te voeren correctie van de opzet van het Amsterdamse Stadhuis stond dan ook noch binnen zijn eigen werk, noch binnen de Duitse architectuurtheorie geïsoleerd. Dat gold eveneens voor de directe verbinding, die Sturm op de eerste verdieping door middel van zijn voorhal tussen trap en burgerzaal in de plaats van de vierschaar van Van Campen had aangebracht. Deze combinatie keert zowel bij Sturm als bij Penther voortdurend terug, waarbij de beide vluchten elkaar soms eerst nog - net als in Sturms Amsterdamse correctievoorstel - in de vorm van een bordes ontmoeten, dat voor de publieke afkondiging van de besluiten van het stadsbestuur kon dienen. Al Goldmann sprak van de wenselijkheid daarvan, waarbij hij deze door een loggia overdekt wilde weten, zoals deze vervolgens ook door Sturm ter illustratie van zijn betoog twee keer werd gereconstrueerd.¹³⁰

Daarachter volgde dan in de regel, net als in Amsterdam, over de volle hoogte van twee verdiepingen de rechthoekige burgerzaal, de door alle auteurs erkende voornaamste ruimte van het stadhuis. Zelfs in de eenvoudigste categorie van Sturm en Penther ontbreekt zij niet. Zij vormde volgens Goldmann al in de Oudheid de kern van het stadhuisgebouw, en dat is sindsdien zo gebleven.¹³¹ Ook voor raadhuisen van minder belangrijke steden betitelde Goldmann deze daarom samen met de entree als een hoofdelement, welke in zijn bewaard gebleven schets de vorm van een exact centraal in het gebouw gelegen vierkant aannam. Zij lag zo in het verlengde van de ingangshal, die zich via twee vrijstaande zuilen naar de vrijtrap opende.¹³² Aan deze in de Duitse architectuurtheorie sindsdien bij stadhuisprojecten steeds weerkerende axiale opeenvolging van buitentrap, ingangshal en burgerzaal heeft Sturm in zijn *Reiseanmerkungen* vervolgens ook het stadhuis van Van Campen in zijn 'verbouwingsvoorstel' willen onderwerpen.

Hoeveel belang Sturm daaraan hechtte blijkt, behalve uit die ingreep ook uit een korte passage in zijn over raadhuisen handelende tractaat:

*Vor erst muß man auf eine recht-ansehnliche Haupt-Treppen bedacht seyn / von deren man zu allernächst in den grossen Saal gelanget / also daß beyde von jedermann ohne Anweisung mögen gefunden werden. Diese aber gehet gemeinlich nur biß in das Erste Geschoß zu dem Saal / wo ferne nicht besonderes Ursachen sind sie durch das gantze Gebäude gehen zulassen. Wenn sie aussen vor dem Gebäude frey liegen / wie dergleichen auff dem Capitolio zu Rom von herrlicher Structur zusehen / gibt es ein ausbündig gutes Ansehen.*¹³³

Ofschoon van een aparte vierschaar in al deze theoretische ontwerpen van Sturm en Penther nergens sprake is, wordt het belang van de rechtspraak voor het stedelijk bestuur volmondig erkend en in alle stadhuisontwerpen gehonoreerd; rechtszaal, pijnkamers en kerkers vormen zelfs voor de kleinste categorie onmisbare onderdelen, en de grotere stadhuizen

komen zelfs zonder een hele reeks van met de rechtspraak samenhangende vertrekken niet uit. Zo bevat bij Penther het stadhuis van de hoogste klasse een afzonderlijke *Justiz-Kammer*, *Criminal-Gerichts Stube*, *Eheslandsgericht*, *Vormundschaftsgericht*, *Handelsgericht* en *Kriegs-Gericht*.¹³⁴

De vierschaar zit ook daar niet bij, maar helemaal onbekend met dit fenomeen kon Sturm toch ook voor zijn bezoek aan de Republiek niet zijn: Goldmann rept er in zijn verhandeling over stadhuizen namelijk met nadruk van. Kon men in eenvoudige steden daartoe nog met een simpele bank volstaan, in hoofdsteden - als Amsterdam - moest men deze de vorm geven van een halfronde tribuna, waarvoor overduidelijk de oude Romeinse basilica, met zijn in een halfronde exedra geplaatste rechtersstoel model had gestaan.¹³⁵ In zijn Goldmann-commentaar van 1718 brengt Sturm de vierschaar in Van Campens Stadhuis wel ter sprake, maar voegt eraan toe, dat deze elders - i.e. in Duitse steden - of in de burgerzaal of (meestal) in de gewone gerechtskamer is ondergebracht.¹³⁶ Geheel in deze lijn heeft Sturm in zijn eigen als model bedoelde projecten niet in een aparte vierschaar voorzien. Voor Penther geldt later hetzelfde, en hij lijkt zich ook bewust bij Sturm aan te sluiten, als hij als diens mening weergeeft dat de functies van de vierschaar ook door de *Criminal-Gerichts-Stube* vervuld kunnen worden.¹³⁷

Het is ook anderszins duidelijk dat Penther voor zijn raadhuisontwerpen voortdurend op Sturm terugrijpt; zo is de opzet van de frontvleugel van zijn stadhuis van de eerste klasse duidelijk op de opzet van Sturms stadhuis voor een middelgrote stad gebaseerd.¹³⁸ Gemeen hebben zij niet alleen de dubbele trap met onder rechte hoek gebroken vluchten die in de voorhal van een voor de gevel geplaatste centrale toren zijn zwaartepunt vindt, maar ook de dwarse ligging van de burgerzaal direct achter die voorhal over de hele lengte en breedte van het middendeel van het gebouw, en de door kolossale pilasters gelede hoekrisalieten, die het contragewicht voor de torenrisaliet in het midden vormen. Het lijkt wel nauwelijks twijfel, dat daarbij ook herinneringen aan het Amsterdamse Stadhuis meegespeeld hebben.¹³⁹ In Penthers ontwerp wijzen ook speciaal de festoenen boven de vensters in de muurvlakken ter zijde van de toren, en de beide Atlasfiguren op de klokvormig gebogen mansardedaken van de net als in Amsterdam bijna tot paviljoen uitgebouwde zijrisalieten daar nog eens extra op.

Bij alle stilistische verschillen tussen de Duitse barok van Sturm en het Hollandse classicisme van Van Campen tenslotte, lijkt de eerste ook voor de al genoemde *Basilica Moderna* naar het werk van de laatste gekeken te hebben: in de superpositie van twee reeksen kolossale pilasters, waarvan de onderste de eerste en tweede, de bovenste de derde en vierde vensterrij omvatten - en vooral in het feit dat in die voorgevel de zevenledige arcade van Amsterdam tot in het oneindige lijkt te zijn gemultipliseerd.¹⁴⁰ Alleen werd het door Sturm in samenhang met deze bogenrij geconstateerde compositorische euvel van het Amsterdamse Stadhuis, het ontbreken van een centrale nadrukkelijke ingang, hier door de reusachtige poort over de middensteeg meer dan gecompenseerd.

Noten

1. J.F.Penther, *Ausführliche Anleitung zur Bürgerlichen Bau-Kunst*, deel IV, Augsburg 1748, p.36. In het architectonisch lexicon, dat het eerste deel van Penthers tractaat in beslag neemt, staat op p.49 onder het lemma 'Curia' na een korte definitie van het raadhuis als gebouwsoort te lezen: "Eines der ansehnlichsten Rath- oder Stadt-Häuser ist das Amsterdamer". H.Reuther, "Johann Friedrich Penther (1693-1749)" [Ein Göttinger Architekturtheoretiker des Spätbarock], *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, XX (1981), pp.151-176.
2. Belangrijkste literatuur: N.Humbert, "Mémoire sur la Vie & les Ouvrages de feu M. Leonard Christoph Sturm, mort Architecte de S.A.S. Monseigneur le Duc Louis Rudolphe de Brunswick", *Bibliothèque Germanique*, XXVII (1733), pp.62-85; F.E.Koch, "Charles Philippe Dieussart und Leonhard Christoph Sturm" [Zwei alte Baumeister des 17. u. 18.Jahrhunderts in Meklenburg], *Jahrbücher und Jahresberichte des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*, LVI (1891), pp.241-244; P.Zimmermann, "Sturm: Leonhard Christoph", in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, deel XXXVII, Leipzig 1894, pp.42-45; V.C.Habicht, "Architekturtheorie", in: O.Schmitt (uitg.), *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, deel I, Stuttgart 1937, kol.977-979; I.Küster, 1."Sturm, Leonhard Christoph", in: U.Thieme en F.Becker (uitg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künste von der Antike bis zur Gegenwart*, deel XXXII, Leipzig 1938, pp.254-257; dez. 2.*Leonhard Christoph Sturm* [Leben und Leistung auf dem Gebiet der Zivilbaukunst in Theorie und Praxis], diss. Berlin 1942, typoscript 1942; E.Verheyen, "Sturm, L.C.", in: A.K.Placzek (red.), *Macmillan Encyclopaedia of Architects*, New York 1982, deel IV, pp.150-151; C.Schädlich, "Leonhard Christoph Sturm 1669-1719", in: *Große Baumeister*, deel II, Berlin 1990, pp.91-139; H.Lorenz, "Leonhard Christoph Sturms 'Prodomus Architecturae Goldmannianae'", *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, XXXIV (1995), pp.119-144. Over zijn zoon Georg Christoph Sturm (1698-1763): F.von Osterhausen, *Georg Christoph Sturm* [Leben und Werk des Braunschweiger Hofbaumeisters][Kunstwissenschaftliche Studien Band 50], München 1978. Over hem al eerder ook kort de dissertatie van Küster, pp.39-40.
3. Zie Zimmermann, o.c.[2], p.43; alsmede Schädlich, o.c.[2], pp.93-94. Voor Sturms theologische exercities zie naast Humbert, o.c.[2], pp.78-79; en Küster, o.c.[2:2], p.36, uitvoerig T.Wotschke, "Leonhard Christian Sturms religiöse und kirchliche Stellung", *Mecklenburgische Jahrbücher*, XCV (1931), pp.103-142.
4. Voor een korte opsomming van zijn werkzaamheden zie Küster, o.c.[2:2], pp.32-37.
5. Daarover: Küster, o.c.[2:2], pp.164-166 (alsmede pp.32-34); Lorenz, o.c.[2], pp.131-135.
6. Zie A.Fink, "Die Baumeister von Schloss Salzdahlum", *Zeitschrift für Kunstwissenschaft*, IV (1950), p.196.
7. Specifiek voor de ontwerpen zie Lorenz, o.c.[2], pp.135-139; T.H.von der Dunk, "Der Turm und die Theorie" [Ein erster Versuch über die extreme Vertikale im Klassizismus], *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, XXXIX (2000), pp.124-128; alsmede Küster, o.c.[2:2], pp.142-147. Voor Sturms bemoeienis met de affaire voorts: Humbert, o.c.[2], pp.72-75; Schädlich, o.c.[2], pp.100-105.
8. Daarover: U.Nabel, "Das Hamburger Ballhaus in der Fuhlentwiete", *Hamburgische Geschichts- und Heimatblätter*, IV (1929), pp.67-70. Zie ook Küster, o.c.[2:2], pp.157-160.
9. Voor dat laatste Koch, o.c.[2], pp.242-244; Küster, o.c.[2:2], pp.150-156, 174-179; U.Schütte, *Architekt und Ingenieur* [Baumeister in Krieg und Frieden], tent.cat. Wolfenbüttel, Wolfenbüttel 1984, pp.178-179; Schädlich, o.c.[2], pp.121-124; Lorenz, o.c.[2], p.122 met noot 17. Voor Sturms bijdrage aan de Schelfkirche zelf aldaar, pp.109-111; en Küster, o.c.[2:2], pp.150-151, 155-156.

10. Over Goldmann: M.Semrau, 1."Zu Nikolaus Goldmanns Leben und Schriften", *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, IX (1916), pp.349-361, 463-473; 2."Goldmann, Nikolaus", in: U.Thieme en F.Becker (uitg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künste von der Antike bis zur Gegenwart*, deel XV, Leipzig 1921, p.340; H.W.Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie* [Von der Antike bis zur Gegenwart], München 1991, pp.198-201; J.Goudeau, "Nicolaus Goldmann (1661-1665) en de praktijk van de studeerkamer", *Bulletin KNOB*, XCIV (1995), pp.185-203. Zie voorts ook Küster, o.c.[2:2], pp.49-64.
11. N.Goldmann, *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* [in welcher nicht nur die fünff Ordnungen samt den darzu gehörigen Fenster-Gesimsen, Kämpffern, Beländer-Docken und Bilderstühlen auf eine neue und sonderbare leichte Art aufzureissen deutlich gewiesen], bew. door L.C.Sturm, Wolfenbüttel 1696'. De tweede druk verscheen al in 1699 in Braunschweig, de derde in 1708 in Leipzig. Voor tractaat en kontekst zie o.m. Humbert, o.c.[2], pp.64-67; Semrau, o.c.[10:1], pp.356-359; Küster, o.c.[2:2], pp.54-61, 81-107; Schädlich, o.c.[2], pp.111-117, 135-137; Goudeau, o.c.[10], pp.188-203; Lorenz, o.c.[2], pp.119-120.
12. In totaal een stuk of vijftig, volgens Schädlich, o.c.[2], p.112. Voor een overzicht: aldaar, pp.138-139; Küster, o.c.[2:1], p.256; Küster, o.c.[2:2], pp.201-204; alsmede Humbert, o.c.[2], pp.80-84; Habicht, o.c.[2], kol.977-979. Enige geschriften worden nader besproken door Küster, o.c.[2:2], pp.76-123. Als belangrijkste mag gelden: L.C.Sturm, *Prodomus Architecturae Goldmannianae*, Augsburg 1714; daarover Küster, o.c.[2:2], pp.161-166; Lorenz, o.c.[2], pp.124-144. Een aantal van deze tractaatjes werd in 1715 bij wijze van commentaar en aanvulling samen met Goldmanns werk in Augsburg uitgegeven als *Der verneuerte Goldmann, oder die ganze Civil-Bau-Kunst*. Deze werden later op hun beurt weer met enige anderen in een verzamelband opgenomen, die postuum onder de titel *Der auserlehnsenste und nach den Regeln der antiken Bau-Kunst sowohl als nach dem heutigen Gusto erneuerter Goldmann* in 1721 in Augsburg uitkwam. Zie daarover Küster, o.c.[2:2], pp.167-188, met complete inventarisatie en korte behandeling. Voor een bespreking van een aantal van deze geschriftjes zie ook Schädlich, o.c.[2], pp.117-126. Speciaal voor Sturms in 1720 verschenen tractaatje over grafmonumenten zie T.H.von der Dunk, *Das deutsche Denkmal* [Eine Geschichte in Bronze und Stein vom Hochmittelalter bis zum Barock][Beiträge zur Geschichtskultur deel 18, uitg. door J.Rüsen], Köln 1999, pp.400-404.
13. Vgl. voor Sturms innerlijke verwantschap met het Nederlandse en Franse classicisme de korte opmerkingen bij: Zimmermann, o.c.[2], p.44; Habicht, o.c.[2], kol.979; Küster, o.c.[2:1], p.255.
14. Küster, o.c.[2:2], p.13; Lorenz, o.c.[2], p.120. Vgl. in dit verband ook Sturms opmerking over de noodzakelijke weersbestendigheid van daken, bij Schädlich, o.c.[2], p.116.
15. Lorenz, o.c.[2], p.120.
16. Zie Küster, o.c.[2:1], pp.254-255; dez., o.c.[2:2], p.13 en 33. In 1712 moet hij in elk geval in Leeuwarden zijn geweest, omdat hij (zie hieronder, Sturm, o.c.[19], p.139) van publieke rouw na de verdrinking van stadhouder Johan Willem Friso in het Hollands Diep (14-7-1711) spreekt. Vgl. ook C.Bertram, "'Aus den Kupffern aber / so man davon hat / ersehe ich / daß ich nichts sonderliches daran zu sehen versäümet habe...'" [Zur Funktion des Kupferstiches für die Rezeption niederländischer Gartenkunst um 1700], *Bulletin KNOB*, 95 (1996), p.223 noot 13.
17. Osterhausen, o.c.[2], p.14.
18. Vgl. Lorenz, o.c.[2], pp.120-121.
19. L.C.Sturm, *Durch Einen grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete Architectonische Reise-Anmerkungen* [Zu der Vollständigen Goldmannischen Bau-Kunst Viten Theil als ein Anhang gethan Damit, so viel in des Auctoris Vermögen stehet, nichts an der Vollständigkeit des Wercks erman-
le], Augsburg 1719. Het oorspronkelijk uit 1888 daterende opstel van C.Gurlitt, verscheen onder de titel "Drei Künstlerreisen aus dem 17.Jahrhundert. II. Leonhard Sturm's Studienreise nach den Niederlanden und Paris", in *Stadtbaukunst alter und neuer Zeit*, III (1922), pp.104-108, 114-117. Over Sturms geschrift voorts: Humbert, o.c.[2], pp.68-69; Küster, o.c.[2:2], pp.189-194.
20. Zie Küster, o.c.[2:1], p.256.
21. J.H.Plantenga, "Leonhard Christoph Sturms Reiseanmerkungen", *De Gids*, XCVIII (1934) no.3, pp.74-84 (aldaar pp.78-80); opnieuw afgedrukt in: *Kunst. Maandblad voor oude en jonge kunst*, V (1934), pp.303-306.
22. Zie resp. F.Schmidt, "Architektonische Reiseberichte über das Gelderland vor 200 Jahren", *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, XXVII (1924), pp.239-250, onder weglating van de uitvoerige presentatie van Sturms alternatief voor de bestaande schipbrug in Zutphen; en T.H.von der Dunk, "Een Duits architect op doorreis" [Leonhard Christoph Sturms Reiseanmerkungen over Gelderland], *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, LXXXIV (1993), pp.42-83; LXXXV (1994), pp.61-88. Voorts uitvoerige excerpten uit beschrijvingen van paleizen in Frankrijk en Nederland bij E.Berckenhagen, *Barock in Deutschland. Residenzen*, tent.cat. Berlin, Berlin 1966, cat.nr. 33, 35, 41 (Honselaarsdijk), 45 (Huis ten Bosch), 206.
23. Zie: Bertram, o.c.[16], pp.214-224. Van Pitzlers geïllustreerde reisverslag, waarvan het origineel in de Tweede Wereldoorlog is vergaan, werd op grond van bewaarde kopieën recent het gedeelte over Brandenburg becommentarieerd uitgegeven; zie H.Lorenz (red.), *Berliner Baukunst der Barockzeit* [Die Zeichnungen und Notizen aus dem Reisetagebuch des Architekten Christoph Pitzler (1657-1707)], Berlin 1998.
24. Over het al dan niet fictieve karakter van de jongelingsreis laten Humbert, o.c.[2], p.68; Gurlitt, o.c.[19], p.117; Schmidt, o.c.[22], p.239; Plantenga, o.c.[21], p.78; en Bertram, o.c.[16], p.216, zich niet uit. Küster, o.c.[2:2], p.189, daarentegen schijnt te suggereren dat de brieven waarin Sturms commentaren gegoten zijn als een puur literaire vorm beschouwd moeten worden.
25. Zie voor dit alles Sturm, o.c.[19], p.3. Vgl. ook aldaar p.17. Zie ook Gurlitt, o.c.[19], p.117; Schmidt, o.c.[22], p.239; Plantenga, o.c.[21], p.78.
26. Voor de heenweg door de Republiek: Sturm, o.c.[19], pp.17-39.
27. Voor de terugweg door de Republiek: Sturm, o.c.[19], pp.131-141.
28. Vgl. J.C.Overvoorde, *Geschiedenis van het Postwezen in Nederland vóór 1795* [met de voornaamste verbindingen met het buitenland], Leiden 1902, pp.181-183; en H.Brugmans, *De post in Nederland in de zeventiende eeuw*, Baarn 1909, p.35.
29. Vgl. Sturm, o.c.[19], p.128: "nichts als ein alt Gothisches Gebäude". Voor Sturms houding t.o.v. de gothiek vergelijk ook Gurlitt, o.c.[19], p.116; Küster, o.c.[2:2], p.190.
30. Sturm, o.c.[19], p.37.
31. Sturm, o.c.[19], p.37.
32. Sturm, o.c.[19], p.39.
33. Vgl. Sturm, o.c.[19], p.139.
34. Sturm, o.c.[19], p.134. Over het Stadhuis van Delft: J.J.Terwen, "Het Stadhuis van Hendrick de Keyser", in: *Delftse Studiën*. Assen 1967, pp.143-170; A.de Groot, "Het Stadhuis van Delft" [Aspecten van zijn bouw en restauratiegeschiedenis], *Bulletin KNOB*, 83 (1984), pp.1-42 (voor de nieuwbouw: pp.14-17); M.Gout en M.A.Verschuyf, *Stadhuis Delft*, Delft 1988 (voor idem: pp.21-41).
35. Sturm, o.c.[19], p.135. Desondanks (?) beeldt hij de plattegrond ervan in zijn boek af; zie plaat D, fig. 31.
36. Sturm, o.c.[19], p.135.
37. Over Steven Vennecool zie tot dusverre slechts H.Janse, "Het geslacht Vennecool, bouwmeesters en handelaren in bouwmaterialen", *Bulletin KNOB*, 78 (1979), pp.39-40; W.Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980, pp.173-174.
38. Sturm, o.c.[19], p.138. Over het Stadhuis van Enkhuizen verscheen

- als belangrijkste wetenschappelijke studie J.Theunisz, *Het Stadhuis te Enkhuizen* (1686), diss. UvA, Assen 1927. J.B.Bedaux, A.Groot en A.Hagen, "Allegorieën van goed bestuur: het decoratieprogramma van het Stadhuis van Enkhuizen", *Jaarboek Monumentenzorg*, 1992, pp.142-180.
39. L.C.Sturm, *Vollständige Anweisung Regierungs-, Land- und Rath-Häuser, wie auch Kauff-Häuser und Börsen stark, bequem und zierlich anzugeben*, Augsburg 1718, p.6.
 40. Over het gebouw: *Het Stadhuis van Leeuwarden*, Leeuwarden 1965; G.P.Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen 1985, pp.22-24.
 41. Vgl. Sturm, o.c.[19], p.139.
 42. Voor Sturms kritiek op het Stadhuis van Deventer zie reeds eerder, in een bespreking van Sturms bezoek aan de IJsselstad, T.H.van der Dunk, "Een Duitse bouwmeester van de Barok in Deventer" [De Reiseanmerkungen van Leonhard Christoph Sturm uit 1719 over de Hansestad aan de IJssel], *Overijsselse Historische Bijdragen*, CIX (1994), pp.106-111, waarvan de relevante passages hieronder opnieuw zijn opgenomen. Op Sturms commentaar op het Stadhuis van Amsterdam had Plantenga, o.c.[21], pp.79-80, al kort attent gemaakt.
 43. Bijvoorbeeld door Z.C.von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und England*, deel II, Ulm 1753, p.384. Voorts wordt het Stadhuis o.m. in 1721 bezocht door een groep Utrechtse regenten; zie J.W.C.van Campen, "Twee reises door Gelderland en het Land van Kleef in 1720 en 1721", *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, LXVII (1973), p.134.
 44. Sturm, o.c.[19], p.21.
 45. Een moderne biografie over Roman ontbreekt. Zie voor hem tot dusverre: F.A.J.Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse bouwkunst*, deel III, Den Haag 1941, pp.457-461; J.Terwen-de Loos, "Jacob Roman, architect 1640-1716" [Nederlandse bouwmeesters uit vroeger eeuwen], *Bouw*, XV (1960), pp.704-709; Kuyper, o.c.[37], pp.178-186.
 46. Over het Stadhuis o.m. E.H.ter Kuile, *Zuid-Salland* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst IV.2], Den Haag 1964, pp.11-17; speciaal over de verbouwing van 1693: J.I.van Nijendaal, "De bouwgeschiedenis van het Deventer Stadhuis in het tijdvak 1650-1979", in: A.C.F.Koch (red.), *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, pp.82-83.
 47. Over Vingboons' bemoeienis met het Deventer Stadhuis zie K.Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, Zutphen 1989, pp.135-136.
 48. Ook later zou men dit nog als een bijzonderheid vermelden; vgl. Uffenbach, o.c.[43], II, p.384; J.J.Volkman, *Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande*, Leipzig 1783, p.449.
 49. Palazzo Gambaro, Palazzo Balbi-Senarega, Palazzo Durazzo-Pallavicini; zie p.P.Rubens, *Palazzi di Genova*, Antwerpen 1622, facsimile-uitgave door H.Schomann [»Die bibliophilen Taschenbücher« no.355], Dortmund 1985, resp. no.14, 15 en 19.
 50. Zie Vermeulen, o.c.[45], III, p.460. Van een attiek met inzwenkend middendeel voorzag overigens Romans voorganger Maurits Post ook al Soestdijk (1674-'78); zie Kuyper, o.c.[37], p.181. Sturm was er indertijd in de diligence langs gereden, maar had het *weil ich auff der ordinaren Post vorbey pafirete* niet kunnen bezichtigen; zie Sturm, o.c.[19], p.26.
 51. Op een in 1718 door een amateur vervaardigde tekening van de voorgevel in het Provinciaal Overijssels Museum in Zwolle, afgebeeld bij A.C.F.Koch, *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, p.129, kloppen de verhoudingen overigens nog minder.
 52. Sturm, o.c.[19], p.21.
 53. Voor de zogenaamde *Strakke Stijl* zie m.n. Kuyper, o.c.[37], pp.171-186.
 54. Sturm, o.c.[39], plaat 1 en 2. Over dit tractaatje handelt reeds zeer summier Küster, o.c.[2:2], pp.180-181; alsmede recent uitvoeriger C.Schreiber-Nolte, *Rathäuser des Barock in Franken, Schwaben und Baden*, diss. FU Berlin, Berlin 1973, pp.268-278.
 55. Sturm, o.c.[39], p.10.
 56. Bijv. het huis Herengracht 468-470 in Amsterdam uit 1669. Voor zijn leven en werk kort A.M.Vaz Dias, "Elias Bouman, de architect van de Portugeesche Synagoge", *Maandblad Amstelodamum*, XXI (1934), pp.87-91; Kuyper, o.c.[37], pp.171-173.
 57. "Das zweyte Modell eines Rathhauses gantz nach Goldmanns Reguln angegeben"; Sturm, o.c.[39], plaat 2.
 58. "Modell einer Börse. Aufriss der vordern oder hintern Faciata"; Sturm, o.c.[39], plaat 7.
 59. T.H.van der Dunk, "De Amsterdamse stadhuisplannen uit de jaren voor 1648" [Het probleem van de chronologie: een analyse van de oudere relevante literatuur in deze. Zie voorts daarover kort F.Lammertse, "Rustigh ende niet bekrompen" [Voorgeschiedenis van de bouw van het 17de-eeuwse stadhuis], *Ons Amsterdam*, XL (1988), pp.206-209; en speciaal voor de bijdrage van Vingboons: Ottenheim, o.c.[47], pp.111-127. Voor de bouw- en ontwerpgeschiedenis verder eveneens R.van Luttervelt, *Het Raadhuis aan de Dam* [Heemkennis Amsterdam deel VIII], Amsterdam 1949, m.n. pp.4-31. Voor de iconografie van het Stadhuis is nog altijd onvervangbaar: K.Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959.
 60. Voor de vierschaar en zijn functie zie met name het opstel van K.Fremantle, "The Open Vierschaar of Amsterdam's Seventeenth-century Town Hall as a Setting for the City's Justice", *Oud-Holland*, LXXVII (1962), pp.206-234; alsmede Van Luttervelt, o.c.[59], pp.60-65.
 61. Zie Fremantle, o.c.[60], p.210, alsmede p.229; Ottenheim, o.c.[59], p.192.
 62. Die trap was in Sturms tijd overigens al wat minder duister dan direct na de oplevering ervan, omdat men in 1660 besloten had omwille van extra licht in de westwand van de vierschaar vensters aan te brengen in een muurgedeelte dat aanvankelijk voor schilderingen was voorbestemd, welke toen echter toch nog niet gereed waren. Zie A.W.Kroon, *Het Amsterdamsche Stadhuis (thans paleis) 1625-1700* [Zijne geschiedenis naar onuitgegeven officiële bronnen bewerkt], Amsterdam 1867, p.79; M.G.de Boer, "Op de verbetering van het traplicht in het Stadhuis van Amsterdam", *Maandblad Amstelodamum*, XXIX (1942), pp.145-147; Van Luttervelt, o.c.[59], p.65.
 63. Kennelijk telt Sturm de zijgangen van de middenrisaliet mee.
 64. Sturm, o.c.[19], pp.30-31.
 65. Sturm, o.c.[19], p.31.
 66. Sturm, o.c.[19], p.31.
 67. Sturm, o.c.[19], p.31.
 68. Zie Van Luttervelt, o.c.[59], p.40.
 69. Zie Van Luttervelt, o.c.[59], pp.14-16, alsmede p.32; Fremantle, o.c.[59], p.36 noot 2 (met stevige inperkingen); E.J.Goossens, *Schat van beitel en penseel* [Het Amsterdamse stadhuis uit de Gouden Eeuw], Zwolle 1996, pp.18-19. Ook bij de door Van Campen ontworpen hervormde dorpskerken van Renswoude (1639-'40) en Hoge Zwaluwe (1639-'41), alsmede de Nieuwe Kerk van Haarlem (1645-'49) vormden zij een bron van inspiratie, ditmaal voor de grote naar beneden uitzwenkende steunberen. Vgl. Ottenheim, o.c.[59], pp.181-187; alsmede, voor laatstgenoemde kerk: C.J.R.van der Linden, "De symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem", *Oud-Holland*, CIV (1990), pp.14-16.
 70. Vgl. o.m. Humbert, o.c.[2], pp.65-67; Semrau, o.c.[10:1], pp.467-471; Schütte, o.c.[9], pp.138-141; Goudeau, o.c.[10], pp.192-197. Van Sturms hand verscheen bovendien een klein geïllustreerd boekwerkje over dit thema onder de titel *Sciagraphia Templi Hierosolymitani*, Leipzig 1694. Daarover, o.m. in relatie tot de reconstructie van Goldmann, zie Küster, o.c.[2:2], pp.76-80; zie ook aldaar

- pp.98-99.
71. Van Luttermvelt, o.c.[59], p.78. Het bescheiden formaat van de vierkante vensters hing direct samen met het feit dat de trappen van verdieping naar verdieping telkens in twee vluchten waren onderverdeeld, waarbij beide vluchten halverwege elke etage tegen de buitenmuur door een klein bordes werden verbonden; vgl. aldaar, pp.72-73. In de oudste bewaarde stadhuisplattegrond van Van Campen uit 1648, die in hoofdlijnen niet meer van het uitgevoerde plan afweek, trof men op de plaats van deze vensterquintetten echter nog een gewoon venster aan, omdat hier tussen trap en buitenwand nog een kleine galerij was gesitueerd, die eerst later uit de plannen verdween; vgl. A.Noach, "Een vergeten ontwerp voor het Paleis op den Dam", *Jaarboek Amstelodamum*, XXXIII (1936), pp.141-154. Mogelijk behoorde deze prent bij het raadsbesluit van 18 juli 1648, waarin Van Campens ontwerp werd goedgekeurd; thans bevindt het blad zich in het Amsterdamse Gemeentearchief. Zie Ottenheim, o.c.[47], p.125; dez., o.c.[59], p.190.
 72. Zimmermann, o.c.[2], p.42; Küster, o.c.[2:1], p.254.
 73. Sturm, o.c.[19], p.29. Bedoeld is ongetwijfeld het door Danckerts uitgegeven prentwerk van Van Campens assistent Jacob Vennekool, *Afbeeldingen van 't Stadhuis van Amsterdam* [in dertigh coopere Platen, geordineert door Jacob van Campen en geteekent door Jacob Vennekool], Amsterdam 1661.
 74. *Architecture, peinture et sculpture de la Maison de Ville d'Amsterdam*, Amsterdam 1719.
 75. Zie voor dat laatste Von der Dunk, o.c.[22], LXXXIV (1993), pp.71-81.
 76. Vgl. Van Luttermvelt, o.c.[59], p.60.
 77. Overigens werd in de bloeitijd van de vrije rijkssteden in Duitsland het belang van het halsrecht evengoed gezien en dit belang dus bij de bouw van een stadhuis tot uitdrukking gebracht, en wel middels het bestaan van twee grote zalen, één burgerzaal en één gerechtzaal. Zie K.Gruber, *Das deutsche Rathaus*, München 1943, pp.21-22. Die bloeitijd was rond 1700 in Duitsland - anders dan in Nederland - intussen echter wel ruimschoots voorbij.
 78. Vgl. voor de situatie in het oude stadhuis Fremantle, o.c.[60], p.208.
 79. Vgl. Van Luttermvelt, o.c.[59], pp.60-61; Ottenheim, o.c.[47], p.118, 121, 122; alsmede dez., o.c.[59], p.192. Ook was al vroeg nadrukkelijk bepaald, dat er een speciaal venster in de kamer van de burgemeesters zou moeten komen, opdat zij in de gelegenheid waren het openlijk uitspreken van de doodstraf in de vierschaar bij te wonen zonder hun zetels te verlaten. Zie Van Luttermvelt, pp.64-65; K.Fremantle, "Drie modellen voor de vierschaar van het voormalige stadhuis", *Bulletin van het Rijksmuseum*, IV (1956), p.72; dez., o.c.[60], p.211. Een dergelijk venster was ook naderhand op aanwijzingen van de opdrachtgevers door Vingboons aan zijn eerste project (in de Atlas-Beudeker van het British Museum) toegevoegd; zie Ottenheim, o.c.[47], p.117, 121.
 80. Vgl. Ottenheim, o.c.[47], p.118, 121.
 81. Terwen, o.c.[34], p.151; Gout & Verschuyt, o.c.[34], p.37.
 82. M.D.Ozinga, "Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester", *Oudheidkundig Jaarboek* [4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], VII (1938), p.21.
 83. Hier werd dan een podium opgesteld, van waaraf het doodvonnis werd uitgesproken. Zie K.A.Ottenheim, "Het Stadhuis te Maastricht van Pieter Post", in: *Een seer magnifick Stadthuys* [Tien studies over de bouw en inrichting van het stadhuis te Maastricht], Delft 1985, p.46.
 84. A.Loosjes, "Het Stadhuis te Enkhuisen", *Buiten*, VII (1913), p.613.
 85. Voor de verbouwing zie: C.W.Royaards, P. Jongens, H.E.Phaff, *Het Stadhuis van Haarlem*, Haarlem 1961, pp.44-47. Voor een eventueel verband tussen de Haarlemse en de Amsterdamse architectonische oplossing zie Van Luttermvelt, o.c.[59], pp.60-61.
 86. Zie *Afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philip Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1648. Hierover, ook voor de datering: Ottenheim, o.c.[47], pp.121-123; alsmede A.Boeken, "Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Stadhuis", *Jaarboek Amstelodamum*, XVII (1919), pp.13-17.
 87. Ottenheim, o.c.[47], p.122.
 88. Sturm, o.c.[39], Tab.3: "Grundriss einer Fürstlichen Cantzley oder eines Rathhauses mit eines Egyptische Haupt Saal".
 89. Vingboons heeft bordestrap en hoofdingang in een latere versie van zijn project (thans in de Atlas-Beudeker) moeten opgeven, ongetwijfeld als gevolg van de afgedwongen opname van een centrale vierschaar, die nu op Damhoogte met enige andere ruimtes en een binnentrap tussen de alsnu verkleinde burgerzaal en het portaal is gewrongen, terwijl daarvoor in de gepubliceerde versie nog geen aparte ruimte was gereserveerd. De tekeningen werden voor het eerst gepubliceerd door W.Kuyper, "Vingboons' Capitoel", *Spiegel Historiae*, XI (1976), pp.614-622. Zie over deze bladen speciaal: Ottenheim, o.c.[47], pp.116-121, alsmede voor de datering pp.123-124.
 90. Vgl. de al in noot 96 genoemde plattegrond uit 1648. Ongeveer tegelijk met dit eerste plan werd echter ook een maquette vervaardigd, waarop deze pilasters eveneens voorkomen, en deze kan Sturm hebben gezien. Vgl. Noach, o.c.[71], p.149, alsmede pp.152-153. Voor de maquette zie ook kort J.van Breen, "De maquette van het Paleis op de Dam met de oorspronkelijke toren", *Maandblad Amstelodamum*, XXXVIII (1951), pp.41-43; en K.Fremantle, "Some Drawings by Jacob van Campen for the Royal Palace of Amsterdam", *Oud-Holland*, LXVIII (1953), pp.89-90. Van Luttermvelt, o.c.[59], p.39, maakt daarnaast gewag van een plan om de muren aan de binnenplaatsen met guirlandes en bloemen te verlevendigen, zoals ook op de prenten van Jacob Vennekool uit 1661 is afgebeeld.
 91. Van Luttermvelt, o.c.[59], p.39, wijt dit aan Daniël Stalpaert, die in 1654 na een conflict tussen stadsbestuur en architect de leiding van Van Campen overnam en volgens hem veel minder geïnteresseerd was in de 'navolging' van de Tempel van Salomo, die volgens Van Luttermvelt daarbij Van Campen voor ogen zou hebben gestaan. Vgl. dienaangaande ook kort Fremantle, o.c.[59], p.40; en de recensie van haar boek door C.Peeters in het *Bulletin KNOB*, 6e serie XIV (1961), kol.143.
 92. Zie Penther, o.c.[1], IV, p.38.
 93. Penther, o.c.[1], IV, p.38.
 94. Penther, o.c.[1], IV, p.38.
 95. *Afbeelding van 't Stadt Huys van Amsterdam* [in dertigh Coopere Platen geordineert door Jacob van Campem], Amsterdam 1661. Meermalen herdrukt.
 96. Deze interpretatie vindt men bijv. bij H.Brugmans en A.W.Weisman, *Het Stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam 1914, p.101; Van Luttermvelt, o.c.[59], p.61; en Swillens, o.c.[59], p.173. Fremantle, o.c.[59], p.39, toont zich sceptischer.
 97. *Architecture*, o.c.[74], p.4. Het citaat vindt men ook in Nederlandse vertaling bij Swillens, o.c.[59], pp.172-173, die de tekst foutief in het boek van 1661, o.c.[95], localiseert.
 98. Zie: I.H.van Eeghen, "De entree van het Paleis op de Dam", *Maandblad Amstelodamum*, XLIX (1962), p.133. De bewuste recensie van Le Clerc verscheen in zijn *Bibliothèque Ancienne et Moderne*.
 99. Voor een overzicht: J.N.Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam* [Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen voor 1850], Amsterdam 1919; met supplement uit 1936. Hij komt op iets meer dan honderd voor de periode 1648-1795 waarin Amsterdam voorkomt; daarvan stonden er mij in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Utrecht, alsmede de KB in Den Haag ongeveer zeventig voor raadpleging ter beschikking, waarvan er zo'n twee dozijn op de merites van de ingangspartij ingaan. Plaatsgebrek verhindert mij hier uitvoeriger op de daarin vervatte waardering van de arcade in te gaan; ik hoop hierop bin-

- nenkort in een apart artikel terug te komen.
100. Voor het citaat: [B.]de Monconys, *Journal des Voyages*, deel II, Lyon 1666, p.160. Verderop heet het, op p.170: "L'entrée est tres chetive de sept petites arcades basses, au fond desquelles est une espece de vestibule, ou cabinet; [...] Il faut aller chercher bien profond sous le bastiment deux degrez obscurs, pour monter à une fort grande sale".
 101. W.Mountague, *The delights of Holland* [or A Three Months Travel about that and the other Provinces], London 1696, pp.123-124.
 102. Zie bijv. al in 1681 [J.F.]Regnard, *Voyage en Flandre, en Hollande, en Danemark et en Suède*, uitgave bezorgd door A.de Marsy, Paris 1874, p.38; in 1682 E.Veryard, *An Account of divers Choice Remarks*, London 1701, p.1; in 1687 [F.M.]Misson, *Voyage d'Italie*, deel I, Utrecht 1722, p.30; in 1710 Uffenbach, o.c.[43], III, p.562; De Blainville, *Travels through Holland, Germany, Switzerland, and other parts of Europe; but especially Italy*, deel I, London 1743, p.30; in 1732 C.L.de Pöllnitz, *Memoires contenant les Observations qu'il a faites dans les Voyages*, deel IV, London 1735, pp.131-132; in 1750 J.Hanway, *An historical Account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels*, deel II, London 1753, p.304; rond 1757 J.P.Willebrandt, *Historische Berichte und Praktische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn*, Frankfurt 1761, pp.87-88; in 1767 [F.C.]le Tellier, marquis de Courtanvaux, *Journal du Voyage sur la Frégate Aurore, pour essayer par ordre de l'Académie, plusieurs Instrumens relatifs à la Longitude*, Paris 1768, p.245; in 1774 [J.F.C.]Grimm, *Bemerkungen eines Reisenden durch Deutschland, Frankreich, England und Holland in Briefen an seine Freunde*, deel III, Altenburg 1775, p.327; in 1775 De Feller, *Itinéraire, ou Voyages en diverses parties de l'Europe*, deel II, Paris 1823, p.243; rond 1776 [S.F.]l'Honoré, *La Hollande au dix huitieme siècle*, La Haye 1779, p.189; in 1783 Volkmann, o.c.[48], p.287; in 1789 S.Ireland, *A picturesque tour through Holland, Brabant, and part of France; Made in the Autumn of 1789*, deel I, London 1790, p.139; in 1790 *Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790*, Oldenburg 1792, p.40.
 103. Een moderne grondige architectuurhistorische studie over het stadhuis in de vroegmoderne tijd voor geheel Duitsland ontbreekt. Men moet het in dit opzicht doen met vrij oppervlakkige overzichten, zoals: Gruber, o.c.[77]; of F.D.Jacob, *Rathäuser*, Leipzig 1983. Wel zijn er enkele samenvattende publicaties over bepaalde geografische deelgebieden, zoals H.G.Ermisch, *Sächsische Rathäuser* [Beiträge zur Baugeschichte der Rat- und Kaufhausbauten aus dem Gebiet zwischen Saale und Neißer], Leipzig 1920; Schreiber-Nolte, o.c.[54]; I.Spille, *Rathäuser im Rhein-Main-Neckar-Raum bis 1800* [Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 62], Darmstadt 1985; F.D.Jacob en H.J.Krause, *Ostdeutsche Rathäuser*, Leipzig 1992.
 104. Kenmerkend is het geringe aantal pagina's dat bijvoorbeeld in het tot dusverre beste voorhanden overzicht over de stadhuisbouw in Duitsland, dat van Gruber, o.c.[77], is ingeruimd: drie in totaal voor de hele periode tussen 1650 en 1800 (p.111-114), waar de zestiende eeuw er nog bijna twintig kreeg.
 105. Gruber, o.c.[77], p.111.
 106. Jacob & Krause, o.c.[103], p.68.
 107. Van alle barokke stadhuizen die men bijvoorbeeld bij Jacob & Krause, o.c.[103], afgebeeld vindt, bezit er geeneen een buitentrap die de vermelding waard is. Overigens geldt hetzelfde voor de 'Amsterdamse' arcades. Vgl. voor de ontbrekende vrijtrappen ook Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.292-293.
 108. Vgl. het bij Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.242-244 onder het pretentieuze kopje 'Freitreppen' gepresenteerde materiaal m.b.t. het zuidwesten van het Rijk.
 109. Gruber, o.c.[77], pp.22-23.
 110. Vgl. Gruber, o.c.[77], p.40; Schütte, o.c.[9], p.205. Ook Sturm zelf was zich, blijkens o.c.[39], p.17, van het slinkende onderscheid tussen een raadhuis en een vorstelijk kanselarijgebouw bewust; niet voor niets bracht hij ook een ontwerp ten papiere, dat voor beiden dienen kon (Tab.3 en 4).
 111. Sturm, o.c.[19], p.4.
 112. Sturm, o.c.[19], pp.5-17.
 113. Sturm, o.c.[19], p.141.
 114. Voor een overzicht zie allereerst de 'Exkurs' van Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.261-296, met noten op pp.428-444, onder de titel: "Das Rathaus in der deutschen Architekturtheorie des 17. und 18.Jahrhunderts". Zie voorts ook het hoofdstukje "Rathaus, Schule und Universität" bij Schütte, o.c.[9], pp.205-213 (vnl. pp.205-206).
 115. Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.261 en 428 noot 2.
 116. Voor zijn bijdrage zie Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.261-263.
 117. Zie resp. Goldmann, o.c.[11], boek IV, hoofdstuk VI, p.136; Sturm, o.c.[39], pp.3-16 (letterlijke weergave van Goldmanns tekst met tussengevoegd eigen commentaar); Penther, o.c.[1], pp.36-47. Voor de aan Goldmanns verhandeling over het stadhuis gewijde literatuur zie Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.263-267; voor Sturm zie boven, noot 2, 12; voor Penther in deze: Schreiber-Nolte, pp.280-288; Reuther, o.c.[2], pp.157-158.
 118. Sturm, o.c.[39], p.6. Vgl. ook voor enige kanttekeningen bij Sturms bewering, en conclusies daaruit Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.435 noot 29.
 119. Zie Sturm, o.c.[39], Tab.III: "Aufriss eines vierten Theils des von Goldmann angegebenen Rathauses".
 120. Sturm, o.c.[39], resp. Tab.1 ("Das erste Specimen eines Rathauses nach Goldmanns Reguln angegeben") met beschrijving op pp.11-12; en Tab.2 ("Das Zweijte Modell eines Rathauses gantz nach Goldmanns Reguln angegeben") met beschrijving op pp.12-13. Voor deze ontwerpen zie voorts Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.270-272 resp. pp.272-273.
 121. Sturm, o.c.[39], p.12.
 122. Sturm, o.c.[39], p.10.
 123. Sturm, o.c.[39], Tab.3: "Grundriss einer Fürstlichen Cantzley oder eines Rathauses mit eines Egyptische Haupt Saal"; Tab.4: "Aufriss einer Cantzelej oder eines Rathauses mit einer Egyptischen Antiquen Haupt Saal", met beschrijving op pp.14-15. Voor dit project zie voorts Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.273-275.
 124. Sturm, o.c.[39], Tab.5: "Basilica Moderna. Ein vollständig Rath-Richt- und Kauffhaus". Voor dit project zie voorts Schreiber-Nolte, o.c.[54], pp.275-276.
 125. Penther, o.c.[1], IV, p.38.
 126. Penther, o.c.[1], IV, resp. Tab.XXVII-XXXI (beschrijving op pp.41-44); Tab.XXXII-XXXIII (beschrijving op pp.44-46; het citaat op p.44); Tab. XXXIV-XXXV (beschrijving op pp.46-47; het citaat op p.46). Zie dienaangaande ook Schreiber-Nolte, o.c.[54], resp. pp.282-284, 284-285, 286-288.
 127. Penther, o.c.[1], IV, p.38.
 128. Vgl. zijn inleiding, Penther, o.c.[1], IV, p.36. Voor de beschrijving zie pp.36-38. Zie ook Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.280.
 129. J.Vogel, *Die Moderne Bau-Kunst*, Hamburg 1708, Tab. XVIII. Zie ook Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.267.
 130. Goldmann, o.c.[11], IV.6, p.136; Sturm, o.c.[39], p.3 met Tab.III.
 131. Goldmann, o.c.[11], IV.6, p.136.
 132. Vgl. Goudeau, o.c.[10], p.196, afb. op p.195.
 133. Sturm, o.c.[39], p.9.
 134. Zie Penther, o.c.[1], IV, pp.41-43; Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.281.
 135. Goldmann, o.c.[11], IV.6, p.136; Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.264, 433 noot 29.
 136. Sturm, o.c.[39], p.9.
 137. Penther, o.c.[1], IV, p.39.
 138. Vgl. daartoe Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.440 noot 102.
 139. Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.288.
 140. Vgl. Schreiber-Nolte, o.c.[54], p.277.